

UNIVERZA V LJUBLJANI
PEDAGOŠKA FAKULTETA

DIPLOMSKO DELO

GLAVIČ ALENKA

**UNIVERZA V LJUBLJANI
PEDAGOŠKA FAKULTETA
ODDELEK ZA RAZREDNI POUK**

SLAMNIKARSTVO V DOMŽALSKI OBČINI
DIPLOMSKO DELO

MENTORICA:
Dr. Irena Gantar Godina

KANDIDATKA:
Alenka Glavič

Ljubljana, julij 2002

ZAHVALA

Zahvaljujem se mentorici dr. Ireni Gantar Godina za usmerjanje pri pisanju diplomske naloge, dr. Miroslavu Stiplovšku in učiteljici Korneliji Gubanec za obilo idej in materiala, vsem tistim, ki ste mi stali ob strani in me na kakršenkoli način vzpodbujali pri pisanju naloge.

KAZALO

POVZETEK	4
ABSTRACT	4
1. UVOD	5
1.1 DOMŽALE	6
2.1. DOMAČA OBRT	9
2. OBRT	11
2.1. KITARSTVO IN SLAMNIKARSTVO NA IHANSKEM	11
2.1.1. Najbolj znani izdelovalci slamnikov	13
2.2. DOB	14
2.3. VIR	15
2.4. MORAVČE	16
3. INDUSTRIJA	17
3.1. DOMŽALE	17
3.1.1. DOMAČI SLAMNIKARJI	17
3.1.2. SUDETSKI IN TIROLSKI SLAMNIKARJI	20
3.1.3. TIROLCI	21
3.1.4. SUDETSKI NEMCI	26
3.2. MENGEŠ	28
4. PROPAD SLAMNIKARSKE INDUSTRIJE	30
5. UNIVERZALE	37
6. OD SLAME DO KIT	41
6.1. PLETENJE KIT	41
6.2. VRSTE KIT	43
6.3. TEKMOVANJA V PLETENJU KIT	44
6.4. KAKO SE IZDELA SLAMNIK	44
7. PLETILJA SLAMNIKOV	45
8. SLAMNIKARSKA ZBIRKA	49
9. IZRAZI V SLAMNIKARSTVU	51
10. PROJEKTNO UČNO DELO	53
SEZNAM SLIK	56
VIRI IN LITERATURA	57

POVZETEK

Slamnikarstvo je ena izmed slovenskih mlajših domačih obrti. S pletenjem slamnatih kit in šivanjem slamnikov so pričeli v 18. stoletju. Iz Ihana in okoliških vasi se je slamnikarstvo hitro širilo v številne kraje na območju Domžal in Mengša. Sprva so skoraj vsi prebivalci tega območja pletli slamnate kite, izdelovanje slamnikov pa je bilo vezano na domačo obrt. Najbolj znan je slamnik imenovan *lhanec*, ki ni bil šivan iz slamnate kite, temveč z vezanjem iz slamnatih bilk.

V 19. stoletju se je s prihodom Tirolcev v našo deželo obrt prevesila v industrijo. V Domžalah in Mengšu so ustanavljali slamnikarske tovarne. Izdelovali so moške, ženske in otroške slamnike. Izvažali so jih na Madžarsko, Češko, Avstrijo in Anglijo. Uspešno poslovanje tovarn je prekinila 1. svetovna vojna. Med kasnejšimi vzroki za propadanje te obrti pa štejemo tudi spremenjen način življenja in spremembe v načinu oblačenja, ki niso kazale tolikšnega zanimanja za slamnike.

V obdobju med obema vojnama so ljudje zaradi upadanja slamnikarstva odhajali v slamnikarska podjetja v tujino, predvsem v Ameriko. Doma tradicijo slamnikarstva že dolga leta ohranja tovarna Univerzale.

Danes je ta obrt zelo omejena. Redke slamnikarice skoraj ne izdelujejo več slamnikov. V glavnem se ukvarjajo z izdelavo *kranjskih* cekarjev, ki so postali nepogrešljiva sestavina ženske gorenjske ljudske noše.

Ključne besede: pšenica, slama, slamnikarstvo, slamnik, slamnata kita, domača obrt, industrija, Tirolci, propad

ABSTRACT

Straw – craft is one of the youngest Slovenian crafts. The knitting of straw braids and sewing the straw hats started in the 18th century. From Ihan and some neighbouring villages the straw craft quickly spread to other places around Domžale and Mengeš. At first almost everyone from that area knitted straw braids, but the straw – craft was attached to home craft. The most important and famous straw hat, which was not sewn but done by embroidering straw stalks, is called *lhanec*.

In the 19th century, when people from Tyrol came to our country, the craft turned into industry. In Domžale and Mengeš the straw – hat factories were established. They made men's, women's and children's hats and exported them to Hungary, Czech republic, Austria and England. The successful trade was stopped by the 1st ww. Later there were other reasons, why the craft started to perish. The changes of the life style and different style of fashion showed almost no interest in the straw hats. Between the wars the decline of straw – hat trade forced people to go abroad, mostly to America, to find work for other straw – hat companies. In Slovenia the tradition of straw – hat craft has been carried on by Univerzale factory.

Nowadays, the straw – craft is very limited. There are only a very few straw – hat craftswomen, who almost stopped making straw hats. They make straw handbags, which are one of the garments of the Gorenjska region women's national costumes.

Key words: wheat, straw, straw – craft, a straw hat, a straw braid, (home) craft, Industry, people from Tyrol, decline

1. UVOD

Slamnikarstvo je ena izmed naših mlajših domačih obrti in ga štejemo med t.i. uvedene. S pletenjem slamnatih kit in šivanjem slamnikov so pričeli v 18.stoletju, med slamnikarske izdelke pa je treba šteti tudi »kranjske« cekarje.

Nošenje slamnikov zasledimo že od sredine 18.stoletja. Na kranjskem so jih množično nosili v osemdesetih letih. Izdelani so bili v domačih obrtnih delavnicah, torej na domačijah. Iz različnih poročil za 18.stoletje lahko sklepamo, da je bilo izdelovanje slamnikov obrt, ki je v prvi vrsti krila domače potrebe; prodaja v druge dežele je imela manjši pomen. Tudi obseg te domače obrti je bil skoraj vse do sredine 19. stoletja dokaj neznaten. Kljub temu se že v prvih desetletjih preteklega stoletja pojavijo prodajalci slamnikov na primer na Ljubljanskem trgu. Ob tržnih in semanjih dnevih je prodaja njihovih izdelkov kar hitro dobila velik obseg. V tem času so nastopili kot prodajalci slamnikov tudi potujoči krošnjarji, predvsem Blejci in Tirolci. Niso odkupovali le gotovih slamnikov, temveč tudi polizdelke – slamnate kite, ki so bile osnovno pletivo. V teh začetnih obdobjih še ni bilo izrazite konkurence tujih slamnikarskih središč. Toda že proti koncu stoletja, ko je bila vse manj pomembna kakovost izdelkov, so začeli kranjskim izdelkom konkurirati zlasti toskanski iz Italije. Toskanci so za pletarske potrebe pridelovali posebno vrsto kvalitetne slame.¹

V moji diplomski nalogi sem zbrala podatke in poskušala orisati razvoj in vzroke za propad Slamnikarstva v domžalski občini.

¹ J.Bogataj, Domače obrti na slovenskem, DZS, Ljubljana 1989, str.169

Domžale ležijo 15 km severozahodno od glavnega mesta Ljubljane. Obsegajo 7201 ha površine. Za mestno občino so bile razglašene 19. aprila leta 1952. Imajo približno 29 000 prebivalcev.

Z železnico so povezane z Ljubljano in Kamnikom, avtobus pa vozi na relaciji Ljubljana – Domžale – Kamnik – letališče – Celje/Maribor.

Mednarodno sodelujejo s Švico (Ruti), ZDA (Euclid) in Hrvaško (Koprivnica).

V občini je kar nekaj večjih podjetij, kot so:

- HELIOS (Domžale; tovarna barv, lakov, lepil, škroba, olja in masti)
- TOSAMA (Vir; sanitetni material)
- INDUPLATI (Jarše; platneni izdelki)
- KARTON (Količevo; papir in karton)
- LIP (Radomlje; pohištvo)
- UNIVERZALE (Domžale; tekstilna konfekcija)
- VELE (Domžale; trgovina)

S svojim sodobnim izgledom nehote odvrtajo pozornost od preteklosti. To hitro razvijajoče se naselje ima vendarle svoj včeraj. Nanj nas bo skušala opozoriti tudi moja diplomska naloga, v kateri sem zbrala nekaj zgodovinskih dejstev o slamnikarstvu, ki je bilo eno večjih dejavnikov za razvoj kasnejše industrije v tem mestu.

Če na kratko povzamem:

V dosedanjih virih se Domžale prvič omenjajo v letih 1220 do 1230. Takrat so se imenovalle Domsseldorf. V listini leta 1260 pa se Domžale omenjajo kot Vanseildorf.

V začetku 19. stoletja Domžale niso bile še v ničemer opazne. Ljudem je dajalo največ dohodka kmetijstvo, precej je bilo mlinov in žag. V Mengšu in Moravčah so bile še nekatere druge obrti, prevoznništvo pa je bilo najpomembnejše v Črnem Grabnu.

Prvi način notranjega povezovanja domžalskega območja je bilo slamnikarstvo; ta se je iz okolice Ihana, kjer se je v 18. st. pojavilo kot domača obrt, razširilo v Domžale in Mengeš. Sredi 19. st. je preraslo v industrijo, vezano pa je bilo na pletenje slamnatih kit, ki je zajelo skoraj vse območje današnje domžalske občine.

Slamnikarstvo je prineslo pomembne gospodarske, družbene in kulturne spremembe; predvsem Domžalam, ki so bile tedaj zaradi železnice že pomembnejše slamnikarsko središče, so dali svoj pečat tudi Tirolci, ki so tu ustanovili prve slamnikarske tovarne.

Vzporedno z gospodarsko močjo sta rasli tudi upravna in kulturna pomembnost Domžal. Leta 1908 je bila ustanovljena fara Domžale, leta 1925 pa so bile Domžale proglašene za trg. V tem času slamnikarstvo ni bilo več najpomembnejše, so pa zavest posebnosti utrjevali kulturna dejavnost društev, domoznanska dela župnika Franceta Bernika in nekatere arhitekturne posebnosti.

Čas po drugi svetovni vojni je pomenil velik preobrat tako na gospodarskem kot na političnem področju. Na spremembe je vplival upad zasebne obrti in podjetništva ter zaposlovanje kmetov v industriji. Domžale so postale mesto in občinsko središče, nagel

gospodarski razvoj v šestdesetih pa je ponovno dal velik poudarek obrti in tako se je začela spreminjati tudi sama podoba Domžal.

Domžale so začele izgubljati stik z obdobjem, ki jim je dalo to središčno mesto. S propadanjem stavb, značilnih za čas slamnikarstva, se izgublja tudi sled za tem življenjem.²

Moj namen s pisanjem te naloge je bil vsaj delno osvežiti spomin na ta čas in mladim obuditi zanimanje za danes žal propadajočo obrt slamnikarstva.

slika 3: domžalski slamnik imenovan Žiradi

² Marjanca Klobčar, Slamnikarstvo in kulturna dediščina (zloženka)

1.2. DOMAČA OBRT

Pojem domače obrti se je pojavil nekje v drugi polovici 19.stoletja. Označeval naj bi domačo delavnost oziroma hišno industrijo. Šlo je večidel za kmetovo postransko ali dopolnilno delo oziroma za izdelovanje različnih uporabnih predmetov predvsem na podežlju. Vse te dejavnosti naj bi temeljile na tradiciji določenega dela podeželskega prebivalstva.

Pred drugo svetovno vojno je bil v veljavi tudi izraz rokodelstvo, ki mogoče še nekoliko bolje opisuje področje in izdelke domače obrti.

Kako je bilo nekdanj ...

Domača obrt ali rokodelstvo je razvito že stoletja, saj ga navajajo že viri iz konca srednjega veka. Razvilo se je predvsem v krajih, kjer kmetovanje ni prineslo dovolj zaslužka ter med revnejšim prebivalstvom in je tako vedno predstavljalo dodaten vir zaslužka. Avstroogrske cesarji in cesarice so jo kasneje z ustanavljanjem šol tudi razvijali.

Poleg izdelovanja suhe robe oziroma lesnih izdelkov, se je v raznih slovenskih krajih že zelo kmalu razvilo lončarstvo, predilstvo, tkalstvo in suknarstvo, slamnikarstvo, pletarstvo, ... Kasneje pa tudi krtačarstvo in glavnikarstvo, kovaštvo in kolarstvo, medicinarstvo in svečarstvo ter razne dejavnosti vezane na prehranske izdelke, kot so medenjaki ali okrašeni kruhki.

K razvoju domače obrti proti koncu 19.st. in na začetku 20.st. je mnogo pripomoglo tudi ustanavljanje ustreznih šol ter zadrug. Svoje pa je prinesla tudi zakonodaja, ki je izdelke domače obrti odvezala vseh davščin in dajatev. Vendar pa se je » zlata doba » domače obrti nehala kmalu po drugi svetovni vojni. Svoje je prinesla industrializacija, pa tudi razumevanje domače obrti kot neke reprezentančne dejavnosti, ki izdeluje bolj spominke in darila, kot pa uporabne predmete.³

Za razliko od hišne dejavnosti je domača ali poklicna obrt vedno delo za plačilo. Medtem ko se s hišno dejavnostjo ukvarja več ali manj vsaka kmečka hiša v vasi, pa je z določeno vrsto obrti zaposlena navadno le po ena družina. Ne velja pa to za uvedeno domačo obrt, pletenje kit za slamnike, ki je v domžalski okolici zaposlilo nekdanj kar večji del vsega prebivalstva.⁴

³ Mateja Kuhar-Bizjak, Internetne strani: www.mateja-sp.si/obrt.html

⁴ Marija Jagodic, Narodopisna podoba Mengša in okolice, Mengeš 1958, str.80

... in kako je danes

Danes si sicer spet prizadevamo za razvoj domače obrti, vendar so razmere v nekaterih panogah že zelo kritične. Problem predstavlja predvsem šolanje za posamezne panoge, saj so v celi vrsti obrti dejavni le še zadnji izdelovalci. Poleg tega pa so problemi tudi z učbeniki, učitelji, prostori, material, ...

Kljub temu pa se trudimo domačo obrt razvijati še naprej. Ta ni le pomemben del naše kulturne dediščine, pač pa je pomembna tudi za sedanost in prihodnost. Preteklost nam daje znanje, izkušnje in modele, po katerih lahko ustvarjamo nove in nove oblike. Te pa nam pomagajo ohranjati našo identiteto in prostor v svetovni družbi. Po izdelkih domače obrti so nas poznali že v preteklosti. Prav je, da nas po njih poznajo tudi sedaj in v prihodnje.

Poleg tega pa nam domača obrt v današnjem, modernem svetu ohranja izročilo ročnega dela in nas uči spoštovati izdelke lastnih rok in spretnosti. To pa daje rokodelstvu ponovno pravo vrednost.⁵

⁵ Mateja Kuhar-Bizjak, Internetne strani: www.mateja-sp.si/obrt.html

2. OBRT

Kot sem že omenila, je kljub zelo različnim obrtem v domžalski občini največjo razsežnost doseglo prav slamnikarstvo. Začetki segajo v 1. polovico 18. stoletja. Obrt je združevala tako pletenje slamnatih kit kot šivanje slamnikov. Slamnike so šivali po hišah brez strojev. Slamnikarstvo so kot obrt razširili Slovenci, kot industrijsko proizvodnjo pa Tirolci.⁶

2.1. KITARSTVO IN SLAMNIKARSTVO NA IHANSKEM

Po do sedaj znanih zgodovinskih virih so se s slamnikarstvom na Slovenskem ali točneje na domžalsko-kamniškem področju, ker se je le-tu ta domača obrt uveljavila, prvi začeli ukvarjati Ihanci.

Poročil o tem, kdaj se je slamnikarstvo v Ihanu pojavilo, je veliko. Se pa v marsičem razlikujejo ali celo nasprotujejo.

Po Valenčičevi ugotovitvi (dr. Vlado Valenčič, Slamnikarska domača obrt, Kamniški zbornik 1959), naj bi prvi omenjal izdelovanje slamnikov v Ihanu in sploh na Slovenskem Benedikt Franc Herman v svojih pismih s potovanja po naši deželi v letu 1780.

Leta 1783 je bila slamnikarska domača obrt v Ihanu že dobro vpeljana in razširjena in ni bila v zakupu ene same družine.

Svoje izdelke so prodajali na semnjih in ob tržnih dnevih v Kamniku, Ljubljani in drugih mestih in trgih.

Njihovi izdelki so kmalu privabili tudi trgovce. Franc Bernik piše, da naj bi okrog leta 1790 v Ihan prišel prvi tirolski krošnjar, ki je s prekupčevanjem in prodajo slamnikov na tujem pospeševal razvoj naše domače obrti.

Pomemben zgodovinski vir o razvoju slamnikarstva je poročilo Ivana Murnika, tajnika trgovske in obrtne zbornice iz leta 1875. Na njegovo poročilo se opirajo vsi poznejši pisci. Začetek slamnikarstva je postavil v Ihan, in sicer v čas okrog leta 1775. Po njegovem poročilu je to obrt v Ihanu uvedel neki domačin, ko se je kot odsluženi avstrijski vojak

⁶ M. Klobčar, Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja: 20. stoletje. Občina Domžale, Ljubljana 1989, str. 67, 68

vrnil iz okolice Florence v Italiji, kjer se je naučil izdelovati slamnike. Vendar ni navedel vira, kje je dobil te podatke.

Janko Jovan je v reviji Dom in Svet objavil celo ime prvega kranjskega slamnikarja. To naj bi bil Jože Mišvelj z Brda. Toda po podatkih ihanske mrliške knjige je le-ta umrl leta 1828, star 67 let. Bil je premlad, da bi bil začetnik našega slamnikarstva. Tudi Murnikovo datiranje (1775) ni točno, kajti ta hišna obrt je starejša in sega vsaj v prvo polovico 18. stoletja. Tako časovno opredelitev potrjuje tudi v grobeljski cerkvi naslikan slamnik. Leta 1761 ga je upodobil na freski nad oltarjem sv. Notburge znani baročni slikar Franc Jelovšek.

Tone Ravnikar pa meni, da je slamnikarstvo še starejše. Svojo trditev opira na osebna imena, izpeljana iz občnega imena slamnik. V Moravški poročni knjigi je našel priimek Slamnik že v letu 1701. Leta 1749 pa je v Mengeški rojstni knjigi omenjen Tomaž Slamnik iz Trzina. Pojavi se vprašanje, če je priimek Slamnik res nastal od slamnika. Če je, bi slamnikarstvo segalo še precej nazaj, v drugo polovico 17. stoletja, torej v Valvasorjevo obdobje. Toda Valvasor, ki sicer opisuje nošo v raznih delih dežele, slamnikov ne omenja.

Potopisec Rohrer je leta 1804 zapisal, da so na Dunaju ljudje veliko nosili slamnike, ki pa so jih imenovali florentinske, čeprav so jih napravili ihanski kmetje.

Anton Rožič, knjižničar v Trstu, sicer pa doma z Moravškega, je v svojem rokopisu iz leta 1823 zapisal: » V župnijah Dol in Ihan, v obsegu približno 12 ur, izdelujejo vseh vrst slamnike. Mnogo jih ugodno prodajo na Štajersko in Koroško, v Avstrijo, na Salzburško in tudi na Bavarsko. Ti moški slamniki prinašajo letno povprečno okrog 80 000 goldinarjev v deželo. Izdelovanje slamnikov se je glede na posebno kakovost, trpežnost in lepoto v 56 raznih oblikah povzpelo skoraj do najvišje stopnje popolnosti. Slamniki zaslužijo, da jih vsi priporočajo; tudi dež dobro prenašajo. Celo gospodje jih navadno nosijo v poletju; najboljši stane 1 gld. 30 kr. » ⁷

Iz poročila Janka Kersnika v deželnem zboru 1892 – 1893 izvemo, da je med leti 1840 do 1851 poleg še nekaterih največ pripomogel pri razširjanju domače slamnikarske obrti Andrej Jelenc – Mgan iz Preloga (umrl 1855).

V letu 1840 so v Ihanu izdelali 25 000 slamnikov. Čeprav se je ta domača obrt že močno razširila v druge kraje, zlasti okrog Doba, Brda, Mengša, Komende in Kamnika, je bilo središče slamnikarstva še vedno v Ihanu.

Po knjigi o uporabi slame za najrazličnejše izdelke Luisa Edgerja Andreesa, izšla je leta 1898 na Dunaju, v Budimpešti in Leipzigu, je že leta 1790 neki Tirolec ihanske slamnike

⁷ V. Valenčič, Kamniški zbornik 1959, Ljubljana 1959, str. 172

preprodajal po drugih deželah. S tem se je slamnikarstvo močno razmahnilo. Iz Ihana se je razmahnilo v okoliške kraje.⁸

2.1.1. Najbolj znani izdelovalci slamnikov

V Biščah so bili najbolj znani pri Francetu. Šivali so jih pa tudi v Kajži, pri Matevžu in Martinu. Zадnja leta pred prvo svetovno vojno so jih prodajali kot polizdelke v domžalske slamnikarske tovarne, kjer so jih dokončno oblikovali za trg.

Na Mali Loki so jih dokončno izdelovali pri Podlipcu, Jurčku in Martinku.

Tomažkov oče v Oklem je slamnike prodajal v Krizantovo tovarno. Na Selih so šivali pri Matiju in Sevšku ter v mežnariji pri sv. Miklavžu. Na Brdu so jih izdelovali pri Komparetu. Posebne vrste slamnikov – štručke, so izdelovali pri Gregu na Goričici.

V Ihanu so bili znani slamnikarji pri Brinovcu, Pajerju, Marku, Nakrstu, sredi prejšnjega stoletja pa tudi Bezjakovi fantje. Zevnikar je kupoval kite in dajal šivati slamnike po hišah. Šival je tudi sam, prav tako jim je dajal končno obliko. Prodajal jih je na semnjih, celo na Hrvaškem. Na Selu je šival Franc Velepec – Marinček. Okrog leta 1910 je nastala obrtna slamnikarska delavnica. Ustanovila sta jo Karol Grčar in njegova žena Marjana. Zaposlenih je bilo od 6 do 7 ljudi. Podjatje je obstajalo do leta 1929. Kadar ni bilo dela s slamniki, so izdelovali klobuke.

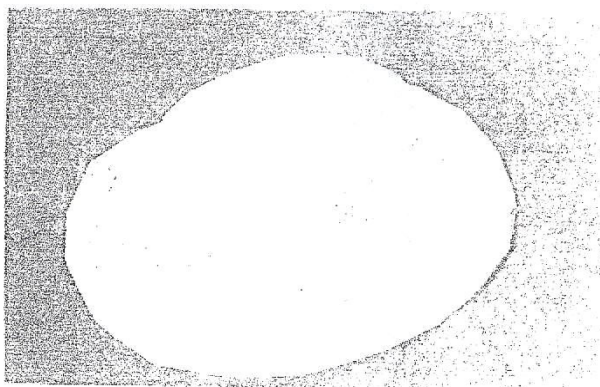
Ko je z nastankom industrije prišlo do delitve dela, so se kot posredniki med proizvajalci in porabniki polizdelkov, kit, pojavili kitarji. Ti so pokupili vse kite v ravnini in po hribih ter jih prodajali v tovarne. Najbolj znan kitar je bil Ignac Hribar – Bvaže iz Ihana. Ker je bil Marušnikov, so mu rekli Marušnik. Kitarji so bili tudi Jurček z Male Loke, Tine Hribar in drugi. Čeprav je pletenje kit prinašalo skromen zaslužek, je bilo zelo pomembno do druge svetovne vojne.

Poleg slamnikov so nekateri izdelovali tudi različne okrasne in praktične predmete iz slame. Njihovi izdelovalci so danes že zelo redki.

Najbolj znani slamniki so bili tako imenovani »ihanci«. Ihanec ni iz slamnate kite šivan slamnik, ampak vezan na poseben model iz navadne okrogle pšenične slame. Ime so dobili po prvih izdelovalcih in kraju, kjer so jih menda 1898 začeli šivati. Danes teh slamnikov nihče več ne nosi in ne izdeluje; tako so »ihanci« le še spomin na lhance – prve izdelovalce slamnikov na Slovenskem.⁹

⁸ S. Stražar, Svet pod Taborom – Kronika Ihana, Ljubljana 1974, str. 183-186

⁹ S. Stražar, Svet pod taborom – Kronika Ihana, Ljubljana 1974, str. 189, 190

slika 4: Slamnik lhaneč

2.2. DOB

Ustno izročilo posebej omenja, da so pletenje kit in šivanje slamnikov od lhancev najprej prevzeli Žejani, nato pa se je to razširilo po vsej dobski okolici. Slamnikarska industrija je bila tudi za Dobljane dokaj donosna, saj so se mnoge družine preživljale samo s tem. Dobska župnijska kronika povzema po Slovenskem narodu, da je bila leta 1864 zlata doba slamnikarstva ter da je osrečila tudi Dobljane. Slamnike so prodajali v južne kraje, v Srbijo, na Madžarsko, Romunijo in v Rusijo.

Razmere so se spremenile, ko so začeli postavljati slamnikarske tovarne. Podobno kot lhanci, so tudi nekateri Dobljani še vztrajali pri šivanju slamnikov za trg ali pa so jih kot polizdelke prodajali v bližnje tovarne, kjer so jih dokončno oblikovali.

Kite so pletli tako bajtarji kot gruntarji, stari, mladi, predvsem ženske in otroci, moški pa le pozimi, kadar ni bilo drugega dela. Zaslужek s pletenjem kit je bil nekako desetkrat manjši, kot tisti, ki ga je prejela šivalka pri šivalnem stroju v tovarni.

Zaradi vse večjih zahtev po kakovostnih končnih izdelkih so konec prejšnjega stoletja v večjih krajih organizirali tečaje za pletenje raznovrstnih kakovostnih kit; vseh je bilo več kot dvesto vrst.

Na večih domačijah pa so pletli kite doma. Starejši ljudje se še spominjajo teh večerov, ko so se vsak večer zbrali v drugi hiši ter dolgo v noč pletli kite, pri tem pa se pogovarjali in peli, včasih pa celo zaplesali.

Slamnikarstvo kot hišna obrt se je najdlje obdražalo pri Godetu pri Sv. Trojici. Vincenc Kos – Gode pri Sv. Trojici je šival slamnike s širokimi kraji. Imel je tudi peč za beljenje ali žveplanje kit, veliko različnih modelov in drugih naprav za izdelovanje slamnikov. Še ne povsem dokončane slamnike je nato prodajal v Domžalske tovarne, kjer so jih dokončno oblikovali in opremili.

Več domačinov se je zaposlilo v slamnikarskih tovarnah v Domžalah in na Viru. Pozneje so odhajali tudi v tujino, predvsem v Ameriko.

Na nekdanje zlato dobo slamnikarstva so ostali samo spomini. Kit žal danes ne plete nihče več. Tudi ni več take slame, ki bi bila primerna za pletenje, hkrati pa tudi ni zanimanja med ljudmi.¹⁰

2.3. VIR

Tudi na Viru so Tirolci postavljali tovarne, leta 1919 pa je začela obratovati klobučarska delavnica, ki se je uradno imenovala: Franc Erbežnik l.slovenska tovarna damskih klobukov in slamnikov. Bila je v prostorih Majdičevega mlina pri Vardiju, danes pa tam stoji oljarna. V nove prostore na Viru se je preselil leta 1922. Pred vojno pa je odprl novo delavnico v Kolodvorski ulici v Domžalah.

Surovine – kite je dobival iz Švice, Avstrije in drugod. Izdelke je prodajal v Ljubljano, Celje, Maribor, Ptuj in vse tja do Beograda. Prodajal je tudi zunaj jugoslovanskih meja. Bili so zelo uspešni, saj ni bil noben izdelek nikoli zavrnjen.

Ker javnega električnega omrežja še ni bilo, so imeli velike težave z energijo. Leta 1923 je kupil parni stroj za gretje in pogon posebnega klobučarskega stroja. Vendar stroj ni bil dovolj zmogljiv. Vseeno se je skušal preusmeriti na električni vir energije, zato se je dogovarjal z Majdičem z Vira in Kerčem s Podrečja (oba sta imela vodno turbino), da bi mu dajala elektriko. Oba sta postavila pogoj, da je to mogoče le, kadar bi bilo dovolj vode. Končno se je dogovoril z Antonom Skokom iz Domžal. Na svoje stroške je zgradil električni vod iz Domžal do Vira.

Leta 1932 je začela obratovati transformatorska postaja pod Šumberkom. Takrat se je skupaj s svojimi partnerji (Vajt, Kocjančič, Zamen, Avman, Leonardi) priključil na novo omrežje kranjskih deželnih elektrarn.

Erbežnikova klobučarska delavnica je obratovala do leta 1962.

Kot drugje so tudi tu po domačijah pletli kite in nekateri izdelovali slamnike.¹¹

¹⁰ S. Stražar, Župnija Dob skozi stoletja, Dob 1996, str. 499, 450, 451

¹¹ S. Stražar, Dob - Kronika Doba, Ljubljana 1970, str. 142, 143

2.4. MORAVČE

Na Moravškem je bila najbolj razširjena domača obrt kitarstvo, vendar pa so zaradi vse večje zaposlitve v industriji pletenje kit v ravninskem predelu začeli opuščati. Ohranilo se je v hribovitih vaseh, kamor moč tovarn še ni segla.

V desetletjih pred drugo svetovno vojno so največ kit splekli v naslednjih vaseh: Gorica, Spodnja in Zgornja Javorščica, Spodnji in Zgornji Tustanj, Stegne, Limbarska gora, Vrhpolje in Zalog.

Družabni kitarski večeri so bili razširjeni po vsej Moravški dolini. Podobno kot drugje so jih tudi tukaj prirejali vsak večer v drugi hiši, kjer so se zbrali mladi in stari, na koncu pa so večere popestrili tudi z glasbo in plesom.

Poleg pletenja kit pa so izdelovali tudi slamnike. Za tovarno Krizant sta šivala slamnike Vinko Kos – Gode pri Sv. Trojici in Alojzija Cerar – Tovorova mama na Konfinu. V Javorščici jih je šivala Martinovka, v Moravčah pa Andrejčkova in Štorežova dekleta. Jakob Rožič – Celar z Uševke pa je poleg slamnikov pletel tudi cofe. V Krašcah so jih šivali pri Štefanu, pri Mejaču in Šantku v Kokošnjah pa so izdelovali tudi cekarje.¹²

¹² S. Stražar, Moravska dolina; Življenje pod Limbarsko goro, Ljubljana 1979, str. 533, 534

3. INDUSTRIJA

Sredi 19. stoletja je prišlo do delitve med kitarstvom in slamnikarstvom. Sprva so nastajale majhne obrtne delavnice, kasneje pa so se že pojavile slamnikarske tovarne, kjer so pričeli delati s stroji. Tako je v drugi polovici 19. stoletja slamnikarstvo preraslo v industrijo, ki se je razvijala predvsem v Domžalah in Mengšu. K temu so pripomogli Kamniška Bistrica, ugodna prometna lega, gosta naseljenost s poceni delovno silo ter tradicija slamnikarstva.

Slamnikarstvo kot obrt je vezano na Slovence, v industrijsko proizvodnjo pa so ga razširili Tirolci.

Proti koncu 19. Stoletja je bilo slamnikarstvo skoraj izključno v rokah industrije, še vedno pa se je naslanjalo na domačo dejavnost – kitarstvo.¹³

3.1. DOMŽALE

3.1.1. Domači slamnikarji

Eden prvih domžalskih slamnikarjev je bil Velentin Habjan, kajžar in izdelovalec slamnikov.

Več samostojnih slamnikarskih obrtnih delavnic je nastalo v drugi polovici 19. stoletja. Le redkim se je posrečilo razviti v industrijska slamnikarska podjetja.

Logarjeva slamnikarska tovarna v Stobu naj bi začela poslovati nekje v letih 1857 – 1860. Ustanovil naj bi jo Janez Markužič, ki je bil rojen 1833 pri Logarju v Zgornjih Domžalah. V Stobu je kupil gospodarsko poslopje, ga podrl in sezidal tovarno za izdelovanje slamnikov. Po njegovi smrti (1888) se je njegova žena poročila s Francem Cerarjem – Rahnetovim iz Spodnjih Domžal.

Cerar je svoje izdelke pred prvo vojno prodajal tudi v druge dežele: v Hrvaško, Slavonijo, Bosno, Črno goro, Dalmacijo, na Ogrsko, Češko, Koroško, Štajersko, Primorsko in tudi v Avstrijo. Zanj so slamnike izdelovali tudi okoliški obrtniki. Letno so izdelali oz. prodali 80 000 slamnikov, med vojno le 20 000. Leta 1919 so v tovarni imeli dve hidravlični stiskalnici in 20 šivalnih strojev. Zaposlenih je bilo 10 delavcev, 20 delavk, dva predelavca in štirje uradniki.

Po prvi svetovni vojni je bila tovarna na novo registrirana kot tovarna za izdelavo klobukov iz slame in klobučevine, pa tudi prodaja na drobno in veliko. Njegov zastopnik je bil sin Franc Cerar ml. Razmerje očeta in sina do podjetja je bilo definirano v družbeni

¹³ M. Klobčar, Etnološka topografija, str. 68-73

pogodbi 16. decembra 1922. Leta 1923 so na sodišču registrirali glavnico 600 000 kron. Franc Cerar st. se je s pogodbo obvezal, da bo tovarniško podjetje z glavnim obratom v Stobu in s podružnico v Celju z vsemi stroji, orodjem, s tovarniško in trgovsko opremo ter z drugim imetjem prepustil družbi v last. Po dobrih dveh letih je bil izbrisan iz registra, novi lastnik franc Cerar ml. pa ni bil kos zadolženemu podjetju. Konec leta 1927 je podjetje propadlo, leta 1929 je bilo poslopje prodano in preurejeno v Dobrodelni dom.

Alojz Škrabar je bil rojen 1842. leta v Šmarci. Leta 1870 sta z ženo sezidala hišo v Zgornjih Domžalah in v njej začela slamnikarsko obrt. Za očetom je obrt prevzel sin Alojz, ki je bil pred tem več let v slamnikarski tovarni v New Yorku. Izdeloval je slamnike in slamnate torbice. Zaposloval je 5 moških, 10 žensk, 2 vajenca in 2 delavca na domu. S pomočjo elektromotorja so leta 1938 izdelali 15 000 slamnikov. Surovine je v glavnem uvažal, nekaj pa jih je kupil doma. Z delom so prenehali leta 1941.

Kršmančevo in Ravnikarjevo slamnikarsko podjetje

Andrej Jančigaj – Sušovec je bil rojen 1839. Leta pri Suševcu ali Sušču. Slamnikarske stroke se je izučil doma. Obrt je začel opravljati leta 1860 pri Kršmancu v Zgornjih Domžalah (sedanja Krakovska cesta). Bil je uspešen. Prvi je začel šivati naložene slamnike, saj so pred tem poznali le šivanje na krajce. Leta 1867 so začeli šivati s šivalnimi stroji. Prvi je vpeljal tudi razsvetljavo na petrolej. Leta 1890 je zgradil novo tovarno, ki jo je leta 1908 preselil k Ravnikarju, pri Kršmancu pa je prodal. Podjetje je bilo v deželni in trgovski sodni register vpisano 6. maja 1909.

Andrej Jančigaj je marca 1915 umrl, lastnica tovarne pa je postala njegova hči Katarina, ki se je poročila z Matijem Ravnikarjem – Papeževim s Prevalje.

Pred prvo svetovno vojno so letno izdelali kakšnih 60 000 slamnikov. V glavnem so jih prodali na tujem. Leta 1919 je bilo zaposlenih 17 delavk, 6 delavcev, 2 predelavca in 1 uradnik. Imeli so hidravlično stiskalnico in 16 šivalnih strojev.

Po Katarinini smrti je postal lastnik podjetja Matija Ravnikar. V obratu je bilo zaposlenih od 10-20 šivalk in en uradnik. Po šestih letih pa 20 žensk in 3 moški. Do druge svetovne vojne v zaposlenosti ni bilo večjih sprememb. Za pogon šivalnih strojev je imel en elektromotor 1 KM (konjske moči), pozneje pa dva z 1,25 KM. Surovine – kitajske in japonske kite je največ uvažal iz Italije, Nemčije in Švice, nekaj pa je uporabljal domačih. Leta 1932 je ob Kolodvorski ulici zgradil za tovarno novo poslopje, ki je bilo po drugi svetovni vojni nacionalizirano.

Matija Ravnikar je kot zadnji zasebni slamnikar v Domžalah obrt nadaljeval v svoji hiši. Podjetje je prenehalo delovati leta 1958.

Mačkovo slamnikarsko podjetje

Anton Maček, oče, je bil rojen januarja leta 1837 v Študi. Doma so že tedaj izdelovali slamnike, obrt pa so imeli od leta 1858. Anton je pozneje sezidal novo slamnikarsko tovarno, vendar mu je nadaljne načrte preprečila smrt. Poslopje so kupili Tirolci za stanovanja svojih delavcev, pozneje pa Občina Domžale za Meščansko šolo.

Anton je imel dva sinova, Andreja in Valentina, ki pa sta imela vsak svojo obrt. Andrej pri Ravnikarju, Valentin pa v najeti hiši v Zgornjih Domžalah. Pred prvo svetovno vojno so izdelali 67 000 slamnikov, med vojno pa samo 6 000. Prodali so jih v glavnem tam, kjer Cerar in Logar. Leta 1919 je bilo zaposlenih 14 žensk in 7 moških, imeli so dve hidravlični stiskalnici in 15 šivalnih strojev.

Gospodarska stiska, velike zaloge izdelkov, ki jih ni mogel prodati in težave s hišo, so ga povsem onemogočili. Posest je bila prodana na javni dražbi leta 1927.

(Pred njim je imel do leta 1918 to zgradbo za slamnikarsko obrt v najemu Tirolec Štefan Tegisher.)

Mazovčeva slamnikarska obrt

Jože Mazovec, rojen leta 1839, je že leta 1866 izdeloval slamnike v Zgornjih Domžalah v Pavlijevi kajži ali Pri Antonu. Kot samostojen podjetnik je nadaljeval obrt sin Franc Mazovec. Pred prvo vojno so izdelali 30 000 slamnikov. Zaposleni so bili 3 delavci in 12 delavk, ki so imele vsaka svoj šivalni stroj. Z obrtjo so prenehali leta 1927.

Med manjšimi delavnicami so omenjene še: Jakob Flis (na cesti Tabor), Valentin Pavlič (Zgornje Domžale, po domače pri Ceganu), Angela Pekolj (šivanje in trgovina).

Med domačimi posameznimi prozvajalci je v Domžalah najpomembnejši sredi tridesetih let Karel Košir. Od leta 1927 – 1941 je imel na Stobovski cesti slamnikarsko obrt, v kateri je imel zaposlene tri ali štiri šivalke slamnikov. V eni sezoni so izdelali od 5000 do 10000 slamnikov, prodajal pa jih je sam, in sicer v Srbijo, Bosno in na hrvaškem. Kite je dobival iz uvoza, nekaj pa so porabili domačih.¹⁴

Največji domači slamnikarski firmi pred propadom avstroogrske monarhije sta bili **Kitarsko društvo s sedežem v Domžalah** in **Slamnikarska zadruga** v Mengšu.

Kitarsko društvo je bilo vpisano v register marca leta 1908. Predsednik društva je bil Francišek Bernik. Na začetku leta 1910 je imelo 694 članov. Poleg izdelovanja slamnikov so si zastavili še drugo dolžnost: pospeševati pletenje kit. Kajti ob industrializaciji slamnikarske proizvodnje sredi druge polovice 19. Stoletja se je povpraševanje po slamnatih kitah znatno povečalo. Ker se postopek pletenja ni posodabljal, temveč je ostal na nivoju ročne tehnike, je bilo potrebno za dejavnost zainteresirati širše sloje prebivalstva, če so hoteli zadostiti potrebam domačih proizvajalcev in tirolskih tovarnarjev z znatno večjo učinkovitostjo dela.

Domačini pa so se trdno oklepali starega načina izdelovanja, zato so tovarnarji začeli posegati po kvalitetnejših uvoženih kitah, najprej po florentinskih in beneških, potem še japonskih in kitajskih. Iz domačih kit so šivali v glavnem domači proizvajalci.

Kitarsko društvo ni vztrajalo pri domači slami, vendar se je oprijelo ruskega ličja, ki so ga dobavljali predelovalci iz okolice Rumburka na Češkem. Za svoje izdelke je zainteresiralo ne samo domačega, temveč tudi tujega kupca. Kite so izvažali v Dresden, Prostejov in

¹⁴ S. Stražar, Domžale-mesto pod Goričico, Domžale 1999, str. 474-479
F. Bernik, Zgodovina fare Domžale, Kamnik 1923, str. 220-227

na Dunaj. Z izpadom uvoza surovin med prvo svetovno vojno je kitarsko društvo začelo propadati. Nekateri so se vrnil k predelavi domače slame.

Mimo nekaterih večjih samostojnih obrtnikov, ki sem jih omenila zgoraj, se je večji del domačih proizvajalcev združil v **Slamnikarsko zadrugo**, ki je dobila svoje prostore v Mengšu, v bivšem podružničnem obratu tirolske firme P.Ladstatter in sinovi, Domžale. Čeprav v zmanjšanem obsegu, je organizacija tudi med vojno uspešno poslovala, ker se je prodajalo le za gotovino.¹⁵

Razmerje zadružniške predvojne in medvojne proizvodnje do večjih domačih proizvajalcev:

IME FIRME	PROIZVODNJA V KOSIH	
	pred prvo sv. vojno	med prvo sv. vojno
Slamnikarska zadruga, Mengeš	ok. 300.000	90.000
Franc Mazovec, Domžale	30.000	7.500
Velentin Maček, Domžale	67.000	6.000
Andrej Jančigaj, Domžale	60.000	---
Franc Cerar, Stob	80.000	20.000

3.1.2. SUDETSKI IN TIROLSKI SLAMNIKARJI

V zgodovinskih virih je omenjeno, da je gospodarski vzpon Domžal vezan na prihod Tirolcev od leta 1866 dalje, ko so tu postavili slamnikarsko industrijo. Trditev ni povsem pravilna, saj so se naši ljudje skoraj celo stoletje ukvarjali s to dejavnostjo in tako pritegnili tirolske krošnjarje, ki so se zaradi domačih surovin in poceni delovne sile razvili v trgovce in tovarnarje.

Profesor Milan Flerin je o tem napisal daljšo razpravo. V tem sestavku je povzetih več njegovih ugotovitev.

Ko je Avstro-Ogrska izgubila vojno v Sudetih oziroma Lužici, je to pomenilo velike ekonomske spremembe v Šleziji, ki je bila po tem porazu razdeljena med tri države. Težko je bilo najti zaposlitev in ko so morali mladi ljudje iz rudarskega mesta Graslitz ali

¹⁵ K.Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti slamnikarstva v domžalski okolici s poudarkom na domačih proizvajalcih, v Zbornik Občine Domžale, str.103-130

Kraslic na Nemškem Češkem v svet, so jih pritegnile Domžale. Kot izdelovalci slamnikov bi tu lahko uporabili svoje znanje in se najlažje preživljali.

Čeprav so Nemci iz Sudetov in Nemci iz Tirolske v Domžale prišli skoraj sočasno in iz povsem enakih političnih razlogov, so se med seboj vendarle precej razlikovali. Tirolci so v Domžale prišli s potrebnim kapitalom in ciljem, da postavijo proizvodno središče slamnikarske industrije, Nemci iz Sudetov pa so prišli brez kapitala in brez ciljev. Šele kasneje so se po zgledu Tirolcev osamosvojili ter postali podjetniki. Bili so sicer manj uspešni od Tirolcev, a so kljub temu veliko pripomogli k razvoju Domžal.¹⁶

Rast slamnikarske industrije je vplivala tudi na število prebivalcev. V obdobju od 1869 do 1900 je naraslo od 1061 na 1903. Leta 1908 je v ZDA živel že 196 oseb iz Domžal, predvsem delavci in delavke, ki so se zaposlili v slamnikarski industriji. V naslednjem poldrugem desetletju pa se je število izseljencev in njihovih družinskih članov podvojilo. Domžale so v tem času delno spremenile tudi narodnostno sestavo. Do leta 1910 je prišlo v kamniški okraj, predvsem v Domžale, že 276 oseb z domovinsko pravico na Tirolskem.

Domžale so z gradnjo tovarn in večjih stanovanjskih hiš spreminjale tudi zunanjo podobo.¹⁷

3.1.3. TIROLCI

Leta 1790 naj bi prvi Tirolec začel kupovati in preprodajati ihanske slamnike. Po letu 1806 je slamnike kupoval Andrej Grimm ter jih prodajal po Tirolskem in Koroškem. Kasneje še Mellitzerjevi, Blasnigi, Oberwalderji, Kleinlercherji in drugi.

Domačini kljub temu, da so v Domžale prinesli napredek, nad njimi niso bili preveč navdušeni.

Tirolci so v razmeroma kratkem času postavili sodobne slamnikarske tovarne in v letu 1902 je bilo na domžalskem in menceškem območju že 25 slamnikarskih tovarn in obrtnih delavnic. S svojimi sorodniki so začeli ustanavljati podružnične slamnikarske tovarne v nekaterih evropskih mestih (Dunaj, Praga, Budimpešta, Firence, Bratislava, ...). Leta 1882 so ustanovili podružnico v New Yorku. Tja sta tovarnar Krizant Ladstätter in Menkov poslala prvi dve domžalski šivalki: Ivano Šme in Maričko Štraser. Po enem letu sta se razšla. Štraserjeva se je vrnila domov, Šmetova pa je ostala v New

¹⁶ S. Stražar, Domžale-mesto pod Goričico, Domžale 1999, str.487

¹⁷ M. Stiplovšek, Propad slamnikarske industrije in razvoj novih industrijskih panog na domžalskem območju 1918-1941, Zgodovinski časopis št.3, 1993, str.427

Yorku. Leta 1883 so tja odšle nato še 3 domžalske šivalke, nato pa Amerika celih 20 let ni bila privlačna za domžalčane.

Dr. Miroslav Stiplovšek ugotavlja, da je bilo leta 1880 v šestih tovarnah zaposlenih okrog 400 delavcev in delavk, med prvo svetovno vojno pa že okrog tisoč. Po vojni je ta številka zopet padla na 400.

Slika 5: Domžale na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Živahen industrijski razvoj je očiten. Na Bistriški ravnini pod Kamniškimi planinami se ob ugodnih vodnih energetskih razmerah vse bolj krepi in širi slamnikarska industrija. Na to spominja kar pet zidanih industrijskih dimnikov na sliki in mogočna tovarniška poslopja.

Pavle Mellitzer je leta 1857 v Študi kupil Primaževčevo, staro Pipanovo hišo, jo podrl in na novo zgradil, nato pa nadaljeval s slamnikarstvom, ki je bilo takrat v Študi že močno razširjeno. Poslopje so domačini imenovali Pri Tirolcu oz. Pavletova tovarna slamnikov. Tovarna ni obratovala dolgo. Leta 1864 je Pavle umrl.

Janez Kleinlercher se je leta 1859 poročil z domačinko Marijano Nemec – Jenetovo iz Zgornjih Domžal. Postal je lastnik hiše Pri Navžitu ali Štavarju v Spodnjih Domžalah, kjer je postavil večji slamnikarski obrat. Tudi ta tovarna ni dolgo obratovala.

Leta 1863 sta Johan Stemberger in Georg Mellitzer postavila slamnikarsko tovarno v Domžalah. Ker pa je bilo tu že veliko teh tovarn, se je družba Stemberger – Melitzer leta 1870 preselila v Mengeš.

Peter Ladstätter, Jakob Oberwalder st., Peter Felder in drugi so kupili v Zgornjih Domžalah Ferbarjevo domačijo in ustanovili slamnikarsko podjetje Ladstätter – Oberwalder et Comp. Potem so tu zgradili veliko tovarniško poslopje (kasneje v njem tovarna Toko). Po ugotovitvi Antona Ravnikarja, je lastninsko pravico šele leta 1877 dobil Krizant Ladstätter, omenjena družba pa takrat verjetno ni bila več skupaj, ker so

družabniki ustanovili lastna podjetja. Tovarno je preimenoval Ladstätter in sinovi. Tovarno so pred prvo svetovno vojno neprestano povečevali. Leta 1923 je bilo zaposlenih okrog 100 delavcev, ki so izdelali letno 60.000 slamnikov, prodajali pa so jih v Avstrijo, Anglijo in Češko. Zadolženost in gospodarska kriza leta 1929 pa jih je pripeljala na podobno kot mnoge druge na rob propada.

Temu je botrovala tudi smrtna nesreča lastnika Hansa (Ivana) Ladstätterja, ki je bil hkrati najbolj uspešen organizator prodaje.

Leta 1933 je podjetje prišlo v stečaj.

Janez Kurzthaler je skupaj s svojim bratom Alojzijem kupil Pavlijevo domačijo (na tem prostoru je bila kasneje tovarna Alko, danes pa je parkirišče Napredkove Veleblagovnice) v Domžalah in leta 1869 so začeli zidati novo slamnikarsko tovarno.

Posest je bila šele leta 1876 vpisana v zemljiško knjigo na ime Janeza Kurzthalerja, leta 1892 na mladoletno Kristino, Frido in Emila Kurzthalerja, leta 1893 pa na družbo Bratje Kurzthaler. Nato je leta 1903 postal lastnik zopet Janez Kurzthaler.

Prvotni družabnik je bil Josip (Jožef) Oberwalder, ki se je leta 1881 priženil k Polžu in ustanovil lastno slamnikarsko tovarno.

Leta 1922 so imeli izmed vseh slamnikarskih podjetij največ zaposlenih. Izdelali so manj slamnikov, kot bi jih lahko, saj so jih prodajali samo po državi, ker izvoz zaradi visoke carine ni bil mogoč.

Družba je po sodnem registru prenehala delovati decembra leta 1932.

Že prej omenjeni Josip Oberwalder (rojen 1849) je bil najprej družabnik slamnikarske tovarne Bratje Kurzthaler, leta 1881 pa se je poročil z bogato Domžalčanko Marijo Hribar, lastnico Polževe kmetije v Zgornjih Domžalah. Leta 1882 je na tej domačiji zgradil slamnikarsko tovarno in ustanovil podjetje Bratje Oberwalder. Poleg njega so bili družabniki bratje: Tomaž (rojen 1858), Peter (1862) in Johan (1865). Peter in Johan sta imela tudi svojo trgovino. Prvi v Wiener Neustadtu, drugi v Wellsu. Imela sta poslovne težave, tako k ustanovitvi podjetja nista kaj dosti prispevala.

Začetni kapital je prispevala lastnica Polževe kmetije – Marija, saj je imela kar 20.000 kron v zlatu. Nekaj denarja pa je Josip dobil pri izstopu iz tovarne Bratje K. Pri ustanovitvi podjetja mu je pomagal brat Tomaž. Oba sta v Domžale prišla že zelo zgodaj in sta znala slovensko.

Leta 1882 so postavili prvi del slamnikarske tovarne. Ves zaslužen denar so vlagali v povečevanje in modernizacijo tovarne. Na pobudo Tomaža je bila leta 1905 za razsvetljavo tovarne v Domžalah zgrajena acetilenska plinska postaja in instalacija. Ta Tirolska družba je bila edina v Domžalah, ki je zaradi zadolženosti ni zasegel kakšen kreditni zavod ali banka. Nacionalizacija podjetja je sorodnike silila v razmejitev posesti v Domžalah in na Dunaju. Prišlo je do prenehanja obratovanja v Domžalah.

Z decembrom leta 1932 je trgovska družba Bratje Oberwalder prenehala poslovati in je prešla v likvidacijo. Dokončno je bila izbrisana iz registra novembra 1932.

Tomaž Obelwalder je imel pred drugo svetovno vojno le slamnikarsko obrt. Imeli so eno hidravlično stiskalnico in tri šivalne stroje.

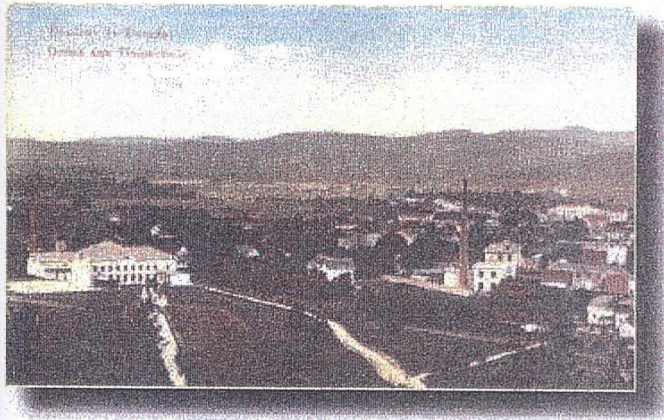
Po drugi svetovni vojni je bila Polževa oz. Oberwalderjeva tovarna nacionalizirana. Dedič Jože Oberwalder jo je po denacionalizacijskem postopku dobil nazaj.¹⁸

Leta 1903 je slamnikarsko pot začel tovarnar Tirolec Štefan Tegischer. Svoje prostore je uredil v hiši na Kamniški cesti, kjer so pozneje rekli pri Chalupniku. Ker je imel zgradbo le v najemu, so mu leta 1918 onemogočili opravljati obrt. V tej hiši je imel kasneje obrt domačin Valentin Maček, ki ga bom omenila kasneje.

Oberwalderjeva in Vovkova tovarna slamnikov

Po Berniku naj bi nekdaj Vovkovo hišo v Zgornjih Domžalah kupil leta 1870 Tirolec Jakob Oberwalder in ustanovil družbo Jakob Oberwalder et Comp. Kaneje je tovarno sproti povečeval.

Leta 1908 je tovarno podrl do tal in zgradil novo. Leta 1919 je podjetje prišlo pod prisilno upravo, ki je bila odpravljena 1924.

Slika 6: Še en posnetek Domžal s hriba Šumberk okrog leta 1900. Hitro se razvijajoča slamnikarska industrija jim je vsak dan spreminjala podobo. Vse manj je lesenih in majhnih poslopij s slamnato streho, vedno več pa je tovarn in velikih zidanih hiš z opečno kritino.

¹⁸ S. Stražar, Domžale-mesto pod Goričico, Domžale 1999, str. 479-483
F. Bernik, Zgodovina fare Domžale, Kamnik 1923, str. 245

Leta 1922 je bilo zaposlenih okoli 135 delavcev, izdelali pa so 80.000 slamnikov. Izdelali bi jih lahko mnogo več, če bi le imeli naročilo. Prodali so jih na Madžarsko, Romunijo, Češko in Avstrijo. Kite so dobivali z Japonske, Kitajske, Amerike Francije, Nemčije, Anglije in Italije.

Po prvi svetovni vojni je bilo zaposlenih 17 domačinov in 26 Tirolcev.

Proizvodnja pa je padala in je bila iz leta v leto manjša. Katarina Kobe – Arzenšek je ugotovila (članek v Domžalskem zborniku), da je firma iskala izhod z združitvijo s firmo Keller et Co. Po njenem zapisu: » 14. Julija 1926 sta osnovali družbo z omejeno zavezo pod naslovom Združene tovarne slamnikov in klobukov J. Oberwalder et Co. in Keller et Co., d.z o.z. s sedežem v Domžalah. » Naprej navaja, da je bila glavna naloga tovarniško izdelovanje klobukov in slamnikov ter njih prodaja, udeleževanje pri podjetjih sorodne vrste in ustanavljanje podružnic doma in v inozemstvu. Ugotovila je, da so bile ostale firme, kot so Bratje Kurzthaler iz Domžal in Stemberger et Mellitzer iz Mengša, na zahtevo ljubljanskega Kreditnega zavoda prisiljene opustiti lastno obratovanje in so z delom nadaljevale skupaj pod streho Oberwalderjeve tovarne v Domžalah in pod naslovom Tovarna klobukov in slamnikov Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger, d. z o. z., Domžale. Družba je bila vpisana v register junija, leta 1931.

Istega leta (novembra 1931) je k družbi pristopila še slamnikarska firma P.Ladstätter in sinovi. Tako se je dopolnjen naslov glasil Tovarna klobukov in slamnikov Ladstätter, Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger, d. z o. z., Domžale. Tako so bile vse tirolske družbe, razen Bratje Oberwalder, ki je decembra 1932 prenehala delovati, združene pod enim naslovom.

Vsa tirolska podjetja so v Domžalah počasi prenehala z delovanjem. Družba Bratje Kurzthaler je prenehala 6.decembra 1932. Poslovodja Tovarne klobukov in slamnikov Ladstätter, Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger, d. z o. z., Domžale, Hans Kurzthaler, se je že februarja 1932 z rodbino iz Domžal preselil v Lienz.

Po sklepu občnega zbora družbe J. Oberwalder et. Co. in Keller et. Co., d. z o. z., Domžale, je družba prenehala delovati 21.decembra 1933. Dokončno je bila izbrisana iz registra 2.julija 1934.¹⁹

¹⁹ K.Kobe-Arzenšek, Iz preteklosti..., Zbornik Občine Domžale, str.116
S.Stražar, Domžale-mesto pod Goričico, Domžale 1999, str.184-186

Tabeli o številu zaposlenih in proizvodnji v večjih domžalskih tovarnah ²⁰:

Število zaposlenih

Firma	Leto	Moški	Ženske	Skupaj	Od tega je bilo*
P.Ladstätter in sinovi	1923	48	58	106	8
Bratje Kurzthaler	1922	82	60	142	12
J.Oberwalder et Co.	1922	52	82	134	12
Bratje Oberwalder	1921	6	12	18	?

* preddelavcev, uradnikov, tehničnega osebja in profesionalcev

Proizvodnja

Firma	Leto	Količina	Kapaciteta
P.Ladstätter in sinovi	1923	60.000 slamnikov	250.000 slamnikov
Bratje Kurzthaler	1922	60.000 do 70.000	250.000
J.Oberwalder et Co.	1922	80.000	400.000
Bratje Oberwalder	1921	18.000	?

3.1.4. SUDETSKI NEMCI

Sudetski trgovec Franc Harack, je leta 1872 od Jakoba Peterlina kupil več sto let staro Borčevo domačijo v Stobu. Hišo je podrl in zgradil slamnikarsko tovarno. Ker sam ni živel v Domžalah, je vodstvo zaupal Rudolfu Mayerju, ki je v hiši tudi stanoval. Bil je zelo uspešen, zato se je Franc – lastnik odločil, da tovarno razširi. Tako je nakupil še več zemljišč.

Vendar je bilo takrat v Domžalah težko, saj so vse primerne lokacije pokupili Tirolci. Izjemna priložnost se je pokazala, ko je Ivana Müller zaradi denarnih težav morala za slamnikarsko tovarno zgrajeno poslopje zamenjati za manjše.

²⁰ Arhiv Republike Slovenije, fond Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, letna poročila podjetij

Ker je bila Ivanina hiša več vredna kot Harakova v Stobu, ji je ta doplačal 8400 goldinarjev. Poslopje je Harak v Domžalah dokončal leta 1885. Slamnikarsko tovarno je njen upravitelj Mayer preselil iz Stoba in na novo organiziral. V Stobu pa se je še ohranilo hišno ime Na Harakovem, kasneje se je spremenilo v Na Gerakovem. Leta 1885 je tovarno prizadel požar.

Oktobra 1885 je postal lastnik polovice Harakovega podjetja sin Franc Harak ml., kmalu zatem pa tudi druge polovice. Takrat je bila tovarna med največjimi v Domžalah, vendar pa ni dolgo obratovala. Rudolf Mayer jo je zapustil in ustanovil svoje podjetje. Franc ml. pa je vse zapravljal in se na koncu ustrelil.

Tovarno je januarja 1890 kupila družba Peter Ladstätter – sinovi na Dunaju. Ta je proizvodnjo opustil, stroje pa preselil v svojo tovarno v Domžalah, kjer je bila nekoč tovarna Toko. Poslopje pa je preuredil v stanovanja za svoje mojstre in predelavce.

Drugi Sudetski slamnikar je bil že omenjeni Rudolf Mayer. Po odhodu iz harakove tovarne se je odločil za samostojno pot. V Spodnjih Domžalah je kupil hišo od Jakoba Cajhna – Vilarja in v njej uredil tovarno slamnikov. Hiša je dobila ime "pri Mayerju", saj se je med domačini dobro uveljavil. Z ženo Marijo (roj. Mejač; poročila sta se leta 1873 v Mengšu) sta bila krstna botra številnim revnim domžalskim otrokom. Rudolf je bil leta 1884 med pobudniki za ustanovitev slovenske godbe v Domžalah, ki je bila ustanovljena iz protesta proti tirolski godbi. V nasprotju s Tirolci se je hitro vključil v slovenske razmere, leta 1906 pa je bil celo izvoljen za prvega načelnika gasilcev v Domžalah. V boju s tirolskimi tovarnarji se je srečal z denarnimi težavami. Zadolžil se je, ko pa so upniki zahtevali svoje, ni mogel dolga poplačati. Žena Marija se je leta 1907 dogovorila z rojakom Antonom Müllerjem, naj poravnava nekaj dolga in tako postane lastnik nepremičnin, Mayerjevi pa so smeli do smrti stanovati v hiši. Rudolf je bil že takrat hudo bolan, umrl pa je decembra leta 1909.

Tretji je bil Janez Riedl. Leta 1864 se je poročil z Marijo Cerar iz Domžal. Sprva je bil navaden brvar, od leta 1871 dalje pa izdelovalec slamnikov. Novembra 1873 je kupil Reparjevo domačijo v Zgornjih Domžalah in sezidal tovarno slamnikov, v kateri je stekla sodobna proizvodnja. Poleg te je kupil še Vilarjevo hišo v Spodnjih Domžalah in ustanovil podružnico svoje tovarne.

Tovarna je obratovala osem let. Vendar se je tudi on zaman boril proti hudi konkurenci Tirolcev. Najprej je moral opustiti podružnico v Spodnjih Domžalah, za podjetje v Zgornjih Domžalah pa je bil januarja 1882 razpisan stečaj. Novembra istega leta je na dražbi podjetje kupil domačin Matej Janežič in ga decembra leta 1882 po kupni pogodbi izročil Krizantu Ladstätterju. Riedl se je kasneje zaposlil sprva kot brvar, kasneje pa kot delavski nadzornik v eni od slamnikarskih tovarn. Umrl je marca 1914 v Domžalah.²¹

²¹ S. Stražar, Domžale-mesto pod Goričico, Domžale 1999, str. 487, 488

3.2. MENGEŠ

Baronova hiša naj bi se s slamnikarstvom prva začela ukvarjati v Mengšu, piše Alfonz Mihelčič. Kite pa so pletli skoraj pri vsaki hiši. Ponekod so kite sami sešili v slamnike, ali pa so jih prodajali slamnikarjem. Pojavili so se kitarji, ki so po domovih odkupovali kite za okoliške tovarne. Domačini se najbolj spominjajo kitarja Franca Skoka iz Pristave, ki je kite odkupoval za mengeško slamnikarsko zadrugo; Štefan Sešek – Dimčev iz Loke pa jih je odkupoval za domžalsko slamnikarsko tovarno. Z odkupovanjem se je ukvarjal še Valentin Mrak – Mošenkov Tine iz Mengša.

Prvo slamnikarsko obrt je v Mengšu začel Jakob Rožič – Stojčev leta 186 (dve leti prej so z dvema takima obrtoma začeli v Domžalah).

Za Jakobom je slamnikarstvo prevzel sin Franc. Leta 1919 je bilo v Rožičevi slamnikarski tovarni zaposlenih deset žensk in trije moški. Imeli so dve hidravlični stiskalnici in so izdelali približno 30.000 slamnikov na leto.

Za Francem je delavnico prevzel Ivan Rožič in jo obdržal do leta 1937.

Pri Hribarjevih je najprej staro obrt vodil Matevž Hribar, ki je imel manjšo tovarno. Toda obrt je začela propadati zaradi prevelikih dolgov in domačijo pri Tišlarju je prevzela sestra Marija Hribar, ki je obdržala tudi tovarno. Sem se je po vrnitvi iz Amerike priženil Franc Testen – Mehačev iz Loke. Hiše se je nato prijel ime pri Mehaču. Leta 1913 je Marija umrla pri porodu, propadla pa je tudi njihova slamnikarska obrt.

V opuščenih pivovarniških prostorih pri Kancu je slamnikarsko tovarno ustanovil Mihael Hribar – Tišlarjev ali Mehačev iz Velikega Mengša. Skupaj z Valentinom sta ustanovila leta 1925 delniško slamnikarsko podjetje v Mengšu. Družba je obstajala do 1931 leta, ko je Valentin izstopil, Mihael pa je vpisal samostojno firmo. Slamnike je izdeloval še potem, ko je bil že izbrisan iz sodnega registra julija 1932. Tovarna je delovala še med okupacijo, v majhnem obsegu pa še po vojni. Mihael je umrl februarja, 1963.

Milka Kos – Prekelnova iz Malega Mengša je med prvo svetovno vojno odprla delavnico za izdelovanje cokel s "šteblami" iz slamnatih kit za vojake. Tovarna ni dolgo obratovala. Zaradi prevelike zadolžitve je propadla junija 1925.

Rozi Ropret je leta 1936 vpeljala Ropretovo slamnikarno. Obratovala je tri sezone.

Slamnikarna Franca Kompareta – Žužma je začela obratovati leta 1913. Bil je kar uspešen in obrt je imel do septembra 1945, ko je umrl.

Slamnikarna Antona Kompareta – Klamfarja (brat Franceta) je bila ustanovljena septembra 1925. Delavnica je obratovala do konca druge svetovne vojne. Oblast je takrat vse zaplenila, stroje pa so premestili v slamnikarsko zadrugo.

Tudi v Mengšu so Tirolci odprli tovarno. In sicer se je imenovala Slamnikarska tovarna Stemberger – Mellitzer. Svoje poslopje so zgradili leta 1870 v nekdanji rojstni hiši pisatelja Janeza Trdine. Sprva je tovarna zaposlovala zelo veliko delavcev, kar 160, nato pa je to število iz leta v leto upadalo. Januarja 1915 je bilo zaposlenih le še 20 delavk. Po 1. sv. vojni pa se je prodaja popolnoma ustavila, zato so marca 1919 z delom prenehali. Ko je bil marca istega leta za državnega nadzornika imenovan Jurij Stopar, je delo spet steklo.

Zadnji zapis firme Stemberger – Mellitzer je v sodnem registru označen marca leta 1930.

V Mengšu je do decembra 1906 obratovala še ena Tirolska slamnikarska tovarna, in sicer podružnica domžalske Krizant – Ladstätter.

Slamnikarska zadruga Mengeš je bila ustanovljena junija 1907. Namen zadruga je bil pospeševati slamnikarsko dejavnost, skrbeti za vpeljavo novih vrst izdelkov ter odkupovanje polizdelkov od svojih članov, predvsem pa organizirati prodajo končnih izdelkov.

Zadruga je bila uspešna in je svojo dejavnost razširila na izdelovanje klobukov. Novembra 1920 je bilo v register vpisano novo ime – Slamnikarska in klobučarska zadruga z omejeno zavezo Mengeš.

Na občnem zboru junija 1947 so se preimenovali v Slamnikarsko zadrugo Mengeš. , septembra 1954 pa v obrtno zadrugo Slamnik Mengeš.

Po vojni so dejavnost zadruga razširili na izdelovanje otroških kopic. Podjetje je vseskozi zelo dobro poslovalo, zato se je tudi toliko časa obdržalo. Vendar pa so zaradi sporov v zadrugi in odhoda Andreja Burgarja v pokoj nastale težave. Z junijem 1976 se je podjetje pridružilo tovarni Induplati Jarše in se preimenovala v Induplati Jarše, obrtno podjetje Slamnik Mengeš, z januarjem 1977 pa v Konfekcija Slamnik Mengeš.²²

²² S. Stražar, Mengeš in Trzin skozi čas, Mengeš, Trzin 1993, str. 566-570

4. PROPAD SLAMNIKARSKE INDUSTRIJE

Domače slamnikarstvo je med leti 1874 – 1884 prizadela huda gospodarska kriza, ki so jo najbolj občutili pletilci kit. Kit je bilo dovolj, zato so jim tovarnarji po mili volji nižali ceno in se tedaj s kitarstvom ni mogel nihče preživljati. Ihancem je bilo slamnikarstvo življenskega pomena, saj je dajala številnim družinam edini vir dohodka. Veliko moških in žensk se je zaposlilo v tovarnah. Posebno so bile znane ihanske šivalke. Ko so domžalski Tirolci (med njimi Pavel Mellitzer) ustanavljali svoje obrate v drugih deželah, so tja na delo pošiljali izurjene delavce, med katerimi je bilo veliko Ihancev oziroma Ihank. Domačini so dekleta, ki so do prve svetovne vojne šivala na Dunaju, imenovali Dunajčanke.

Veliko naših ljudi je odšlo tudi v Ameriko.

Seveda pa vsi ihanski slamnikarji niso mogli po svetu ali v tovarne, ker so bili stari ali kako drugače vezani na domačijo. Ti so se kljub veliki konkurenci slamnikarskih tovarn še naprej ukvarjali s slamnikarstvom doma. Na domu je prevladovalo ročno šivanje, ki pa ni prineslo velikega zaslužka.²³

Tirolci so v kratkem času odločilno posegli v javno življenje v Domžalah. Že leta 1890 so dobili nemško šolo. Leta 1911 so bili izvoljeni za občinske odbornike domžalski tirolski tovarnarji: Krizant Ladstätter, Jakob Oberwalder in Hans Kurzthaler. V tovarnah so tujci skušali čim več iztisniti iz naših ljudi, zato se je nezadovoljstvo naših ljudi stopnjevalo.

S tem, ko so v Domžalah zrasle moderne tovarne, se je pojavilo tudi delavsko gibanje. Delavstvo je izhajalo iz kmečkih in polkmečkih slojev, ki jim je bilo delo v tovarni postranski zaslužek. Čedalje več pa je bilo takih, ki niso imeli drugega, kot svojo delovno moč, ki so jo nudili nemškemu kapitalistu. Leta 1907 so ustanovili strokovno organizacijo delavskega gibanja. Pobuda je prišla iz klerikalnih vrst in sicer od Franceta Bernika, kasnejšega domžalskega župnika. Postal je idejni vodja delavskega gibanja v Domžalah. Hotel je omiliti izkoriščanje delavskega razreda po nemškem kapitalu. Delavsko društvo, ki ga je ustanovil, je dobilo izrazito politično razredno obliko. Njegov cilj je bil: socialna in moralna zaščita delavskega razreda.²⁴

Franc Bernik, domžalski župnik, je septembra 1907 organiziral predavanje o strokovni organizaciji, ki pa se ga je zaradi strahu pred odpustom udeležilo malo delavcev. Predlagal je, naj delavci v okviru dotedanjega društva ustanove Strokovni odsek slamnikarskega delavstva v Domžalah. Udeleženci so predlog sprejeli in Strokovni odsek je dobil pravico, da samostojno razpravlja, razsoja in sklepa o zadevah svoje stroke

²³ S. Stražar, Svet pod Taborom – Kronika Ihana, Ljubljana 1974, str. 188

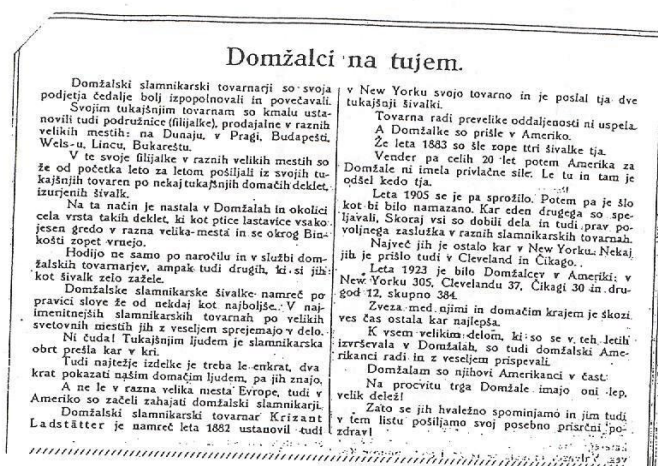
²⁴ J. Jerovšek, Iz zgodovine slamnikarske industrije v Domžalah, v Kamniški zbornik 1957, Ljubljana 1957, str. 325

glede izboljšanja gmotnega položaja in varstva svojih članov. Takoj po ustanovitvi je začel z mezdnim gibanjem. Septembra 1907 je v Ladstätterjevi in Kurzthalerjevi tovarni prišlo do stavke, ker so tovarnarji zahtevam delavcev le delno ugodili. Delavski zaupniki so nato z grožnjo o splošni stavki vsega slamnikarskega delstva v Domžalah dosegli zvišanje mezd za 10-20%.

Domžalska stavka je opogumila tudi šivalke v tovarni Stemberger & Mellitzer v Mengšu. Svojo zahtevo po enakem plačilu, kot ga imajo šivalke v Domžalah, so izbojevale s stavko oktobra 1907.

Strokovni odsek se ni razvil v pravo strokovno organizacijo. Po stavki se je omejil na drobna posredovanja ob krivicah do posameznikov, ni pa organiziral večjih mezdnih gibanj. Delavstvo je zato iskalo izhod iz hudega položaja z izseljevanjem in odhajanjem na sezonsko delo. Pot v svet je bila vabljiva za vse, saj so v podružnicah na tujem zaslužili več kot doma, poleg tega so jim podjetniki priskrbeli še hrano in stanovanje in plačali potne stroške. V evropska mesta so odhajali le na sezonsko delo, v ZDA pa so odhajali že od leta 1882 za daljšo dobo ali za stalno.

V Clevelandu in Chicagu je leta 1908 živelo 196 domžalskih izseljencev. Večina se jih je zaposlila v slamnikarskih podjetjih. Izseljevanje se je nato samo še stopnjevalo. Vsi so dobili delo. Večina jih je ostala v New Yorku, nekaj malega jih je odšlo v Cleveland in Chichago. Leta 1923 je bilo v Ameriki že kar 384 domžalskih slamnikarjev.

Slika 7: Domžalci na tujem (kopija časopisa Domžalec)

Izseljevanje je ugodno vplivalo na izboljšanje gmotnega položaja domžalskega in mengeškega delavstva, saj je nastopilo pomankanje šivalk, zato so podjetniki povišali mezde.

Z začetkom prve svetovne vojne se je končalo obdobje razcveta slamnikarske industrije. Tovarne so morale omejiti delo ali ga ponekod celo ustaviti, saj se je trg za prodajo slamnikov čedalje bolj krčil. V sezoni 1917/18 so delovale le še štiri tovarne. Šivalke v Ladstätterjevi tovarni so morale še vedno same kupovati sukanec po visoki ceni v

tovarni. Brezposelnih je bilo veliko, zato ni bilo problem dobiti delovno silo za nizko plačilo. Aprila 1918 so se delavke odločile za stavko. Podjetniku je stavko uspelo zlomiti zaradi zadostne delovne sile ter neorganiziranega in neenotnega nastopa delavstva. Katoliško izobraževalno in podporno društvo s Strokovnim odsekom v stavko ni poseglo. V začetku marca 1919 se je Strokovni odsek odločil za vključitev v JSZ (Jugoslovanska strokovna zveza), v katero se je nato vključila večina slamnikarskih delavcev. Domžalska skupina JSZ je takoj po ustanovitvi zahtevala zvišanje mezd za 100% in odpravo akordnega dela. Podjetniki niso ugodili njenim zahtevam. Odbor skupine je zato začel pripravljati stavko. Podjetniki so imeli med delavstvom zaupnico, ki jih je sproti obveščala o akcijah organizacije. Tako so bili vsi glavni organizatorji stavke odpuščeni. Kasneje so sklenili sporazum o povišanju mezd, če bodo odprte meje za izvoz. Kljub izvoznim oviram je dobila povišek večina zaposlenih. Slovensko delavstvo se je nato odločno uprlo poskusom podjetnikov, da bi privilegirali okrog 70 svojih rojakov, ki so v tem času še delali v domžalskih podjetjih. Ker ni bilo možnosti za izvoz, je 4. aprila tovarno zaprl J. Oberwalder, naslednji dan pa je prenehala obratovati Kurzthalerjeva tovarna zaradi pomanjkanja premoga. Skupina JSZ v takih pogojih ni mogla uspešno delovati in je ob koncu sezone razpadla.

Proti strokovni organizaciji je nastopilo tudi mengeško podjetje Stemberger & Mellitzer. Dne 15. marca 1919 je vse delavstvo kolektivno odpustilo. Po prizadevanju skupine JSZ je v začetku aprila znova začelo obratovati in delavci so dobili 50% višje mezde. Tirolski tovarnarji so poleti 1919 sklenili, da bodo opustili izdelovanje slamnikov v Domžalah in Mengšu. Ker se sezona konec septembra ni začela, je posredovala mengeška skupina JSZ. Svojim članom je omogočila cenejšo dobavo živil. Slamnikarsko delavstvo pa ni moglo dobiti zaposlitve niti v inozemstvu. Dne 14. Decembra je bil v Domžalah velik shod slamnikarskih delavcev, na katerem so ugotovili, da deželna vlada kljub večkratnim posredovanjem JSZ ni ničesar storila pri tirolskih podjetnikih za njihovo zaposlitev. Po tem shodu so zastopniki delavstva dosegli podporo za brezposelne, ki naj bi se izplačevala na račun podjetnikov. Podjetniki so na delo sprejemali predvsem delavce, ki so imeli zadovoljiv gmotni položaj, večina slamnikarjev pa je ostala brezposelna. Sredi februarja je posebna vladna komisija mnogim brezposelnim podporo odvzela. To je povzročilo veliko nezadovoljstvo, ki se je kazalo tudi v izstopanju iz strokovne organizacije.

Na shodu 4. julija 1920 v Domžalah je slamnikarsko delavstvo ugotovilo, da so neuspehi in kriza v strokovni organizaciji posledica medsebojnih nasprotij ter pomanjkanje organizacijske zavesti. Septembra in oktobra so delavci na novo osnovali šest skupin JSZ, štiri v Domžalah in dve v Mengšu. Na shodu v Menšu 17. oktobra so delegati slamnikarskih delavcev sklenili povezati vse skupine v Zvezo slamnikarskega delavstva. Ta je takoj po ustanovitvi 7. novembra poslala vsem podjetjem zahtevo za zvišanje mezd, deželni vladi pa prošnjo za brezposelne podpore. Sredi januarja 1922 so se zastopniki domžalske in mengeške skupine JSZ dogovorili za skupno nastopanje v mezdnih gibanjih in drugih akcijah.

Kljub temu je ostalo samo pri obljubah, zato so delavci v podjetju P. Ladstätter 7. februarja začeli stavkati. 10. februarja 1922 so dosegli le 10% povišanje dnevnih mezd, 5% zvišanje akordnih postavk, priznanje delavskim zaupnikom in plačilo 50% poviška za nadure.

[Handwritten signature]

D o g o v o r .

sklenjen 10. februarja 1922 v tovarni P. Ladstätter v Domžalah, med Jugoslovansko strokovno zvezo, kot zastopnico prizadtega delavstva in tvrdko P. Ladstätter v Domžalah.

Navzoči : Ivan Ladstätter, Kurt Ladstätter, ravnatelj Veider, obrtni nadzornik Ig. Mihevo, Ivan Gajšek strokovni tajnik, Stanko Likar tajnik del. zbornice.

Za delavstvo: Franc Mušič, Rozalija Dimc.

Po vsestranskem temeljitom razgovoru se sklene:

- 1/ Dnevne mezde se zvišajo za 10%. (deset odstotkov)
- 2/ Akordne postavke se zvišajo za 5%. (pet odstotkov)
- 3/ Tvrdka P. Ladstätter bo zvišala postavke za posamezne vrste pri majhnih strojih tako, da bo zaslužek pri majhnih strojih vsaj prilično odgovarjal onemu pri velikih strojih.
- 4/ Zaradi mezdne gibanja ne bo preganjala tvrdka nobenega delavca.
- 5/ Tvrdka P. Ladstätter bo priznavala izvoljene in ravnateljstvu naznanjene zaupnike.
- 6/ Ta pogodba velja od 11. februarja 1922 naprej.

Domžale, 10. februarja 1922.

[Handwritten signatures: Ig. Mihevo, Kurt Ladstätter, Ivan Gajšek, Stanko Likar]

[Handwritten signatures: Mušič France, Dimc Rozala]

[Handwritten notes: Oporok: pristop stavke dne 7/2/22, konec stavke 10/2/22 z delom]

Inspekcija rada XI v Ljubljani

11/2/1922 v. 284 pril. 1

Slika 8: Kopija dogovora med Jugoslovansko strokovno zvezo in podjetjem P. Ladstätter v Domžalah

V enaki višini so nato dosegli zvišanje mezd tudi delavci v drugih domžalskih slamnikarskih tovarnah.

Tudi mengeška skupina JSZ se je odločila, da povišanje izbojuje s stavko. Začela se je 22.aprila 1922. Po dveh dneh stavke je podjetje vseh 28 stavkajpčih delavcev odpustilo. V stavko je 25.aprilo vstopilo še 48 delavk. Naslednji dan so se začela pogajanja. Podjetnik Stemberger je zvišal mezde za 40%, nikakor pa ni hotel pristati na 50% povišek za nadure. Delavstvo je nato izjavilo, da bo neplačani povišek izterjalo na obrtnem sodišču. Stavka se je končala 27.aprila.

Ti dve stavki sta bili zadnji večji borbeni akciji slamnikarskega delavstva v Domžalah in Mengšu v obdobju delavskega gibanja po prvi svetovni vojni.²⁵

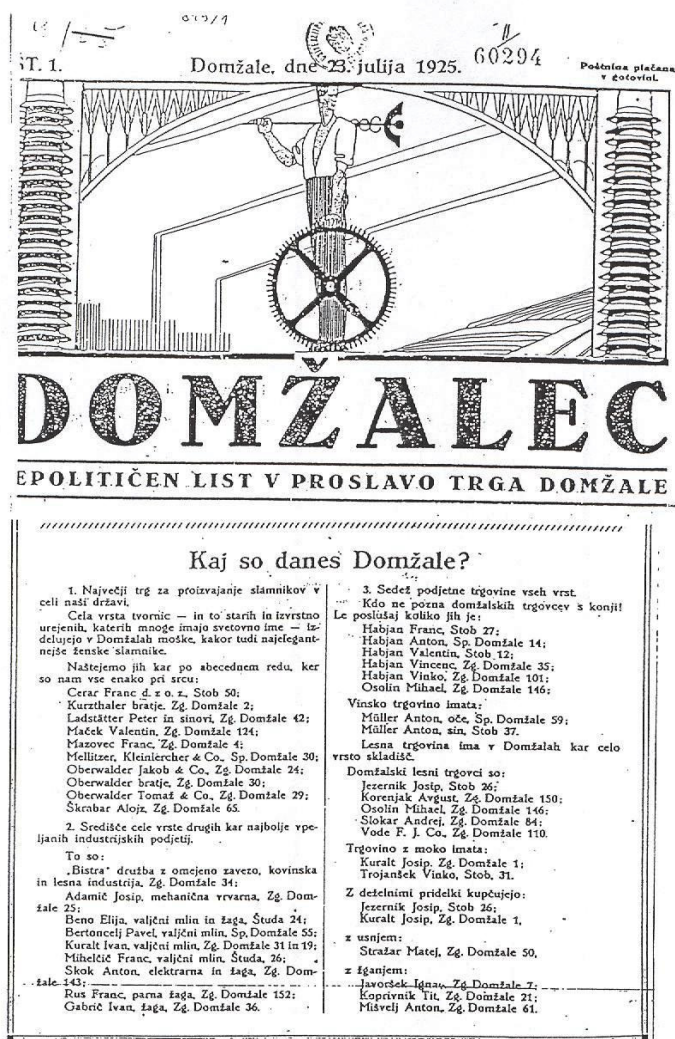
Ko se je začela prva svetovna vojna, se je končalo » zlato obdobje domžalskega slamnikarstva«. Ker se je prodaja slamnikov skrčila, so morale tovarne omejiti obratovanje, nekatere pa so delo celo povsem ustavile. V zimski sezoni leta 1917- 1918 so obratovalle le še štiri tovarne. V najstarejši, Ladstätterjevi, je bilo zaposlenih le še okrog 80 delavcev in delavk.

Po razpadu Avstro-Ogrske so se razmere v slamnikarski industriji še naprej slabšale. Industrija je zaradi carinskih težav izgubila trg in zveze s svojimi podružnicami. V sezoni 1918/19 je bilo v slamnikarskih tovarnah zaposlenih manj kot 400 delavcev in delavk. Kljub oblastnim posredovanjem je slamnikarska industrija strmo padala. Leta 1922/23 je bilo zaposlenih le še 380 delavcev v treh največjih tirolskih slamnikarskih tovarnah. Delavstvo se je s stavkami in raznimi gibanji bojevalo proti slabemu gmožnemu položaju ter samovolji tirolskih tovarnarjev. Toda uspehi so bili skromni in mnogi delavci so poiskali zaposlitev v novih tovarnah drugih industrijskih panog.²⁶

Ob razglasitvi Domžal za trg leta 1925 je delovalo še 6 tirolskih slamnikarskih podjetij in 5 domačih. Podatek je bil objavljen v takratnem časopisu Domžalec.

²⁵ M.Stiplovšek, Krščanskosocialne strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907-1922, v Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na slovenskem, Založba Obzorja Maribor 1989, str. 138-143
F.Bernik, Zgodovina fare Domžale, Kamnik 1923, str. 247-252

²⁶ M.Stiplovšek, Propad slamnikarske industrije in razvoj novih industrijskih panog na domžalskem območju 1918-1941, v Zgodovinski časopis št.3, str.427, 428

Slika 9: Obratovanje tovarn leta 1925 (kopija časopisa Domžalec)

Okoli leta 1926 so slamnikarske tovarne začele propadati. Kdaj, nam kaže naslednja razpredelnica:

LETNICA STEČAJA	IME FIRME
1926	Kitarsko društvo v Domžalah
1927	Cerar Franc, Stob Maček Valentin, Zg.Domžale Mellitzer – Kleinlercher, Domžale
1931	* Jakob Oberwalder, Domžale Bratje Kurzthaler, Domžale Stemberger – Mellitzer, Mengeš
1932	Bratje Oberwalder

*Vsa tri podjetja so se kasneje osredotočila v tovarni J. Oberwalderja in ustanovila družbo z omejeno zavezo, ki se ji je pridružilo še podjetje P.Ladstätter in sinovi. Nastalo je podjetje Tovarne klobukov in slamnikov Ladstätter, Kurzthaler, Oberwalder in Stemberger.

Večina slamnikarskega delavstva si je v naslednjih dvajsetih letih poiskala zaposlitev v novih tovarniških obratih drugih industrijskih panog na domžalskem območju. Preostali zaposleni v slamnikarskih tovarnah pa so 27.marca 1927 v Domžalah ustanovili Strokovno skupino tovarniškega delavstva JSZ. Njeno vodstvo je bilo nato pobudnik za ustanovitev prvih strokovnih organizacij tudi v novonastalih tovarnah. Ta akcija pa zaradi odločnega ukrepanja podjetnikov z odpusti sindikalnih organizatorjev ni uspela. Tudi domžalska skupina JSZ je kmalu doživela hud udarec. Vendar je s skromnim številom članstva obstajala tudi v času velike gospodarske krize, ki je povzročila dokončni propad slamnikarske industrije.²⁷

Posamezna tirolska podjetja so v stečaj prišla do leta 1935 zaradi prezadolženosti. Njihovo premoženje je prišlo v last Kreditnega zavoda. Tako je nastalo popolnoma slovensko podjetje, ki se je z dnem 1.9.1936 preimenovalo v Univerzale, tovarna klobukov in slamnikov, družbo z o.z.

Podjetje je imelo v istem letu približno 110 zaposlenih, od tega le šest avstrijskih državljanov. Tovarna ni obratovala samo sezonsko, vendar je nudila zaslužek skozi vse leto.

Leta 1939 sta imela slamnikarska obrata tovarniškega značaja še Matija Ravnikar in Alojz Škrabar. Univerzale pa je bilo podjetje, ki je bilo tudi poglavitni nadaljevalec slamnikarske tradicije.²⁸

²⁷ M.Stiplovšek, Krščanskosocialne strokovne organizacije slamnikarskega delavstva 1907-1922, v Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na slovenskem, Založba Obzorja Maribor 1989, str. 145

²⁸ M.Stiplovšek, Propad slamnikarske industrije ..., Zgodovinski časopis št.3, 1993, str.429

5. UNIVERZALE

Leta 1931 je Tovarna klobukov in slamnikov Ladstätter, Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger, d. z o. z., Domžale, prešla v domače roke, čeprav je imela še tirolska imena.

Namesto prejšnjih poslovodij dr. Josipa Stembergerja, Alojza Oberwalderja, Avgusta Tostija, Kurta Ladstätterja in dr. Janka Berceta, sta bila kot nova poslovodja v sodnem registru vpisana inž. Vinko Zalokar in Franc Faltner.

20. oktobra 1936 je podjetje dobilo nov naslov: Univerzale, tovarna klobukov in slamnikov, d. z o. z., Domžale. Poleg slamnikov je takoj začelo izdelovati klobuke in leta 1937 tudi tulce zanje.

Vpeljava elektrike je bila velika pridobitev, kajti pred tem so šivalke šivalne stroje poganjale z nogami, potem pa je en motorček poganjal več strojev hkrati. Kasneje je vsak strojček dobil svoj motorček z uravnavanjem hitrosti.

Na začetku, torej leta 1931, je bilo zaposlenih 118 delavcev. 18 je bilo Nemcev in vsi so bili na vodilnih mestih. Leta 1936 pa so v podjetju delali le še trije, prav tako pa se je zmanjševalo tudi število domačih delavcev.

V začetku okupacije so Nemci inž. Vinka Zalokarja internirali v Srbijo, a se je vrnil in se pridružil partizanom. Vodstvo tovarne je prevzel prejšnji družabnik Hans Oberwalder. Upravno poslopje je bilo spremenjeno v vojašnico za obmejno policijo.

Po vojni je direktorsko mesto prevzel ing. Vinko Zalokar in podjetje uspešno vodil.²⁹

Leta 1948 je bilo podjetje podržavljeno. Aprila istega leta so bili obrati, kot so Univerzale, Trak Mengeš, Filc Mengeš, Oteks Šmarca združeni v Tekstilno industrijo Domžale. Direktor je bil takrat še vedno Vinko Zalokar. Kasneje je njegovo mesto prevzel Jože Borišek, za njim pa Demšar. 1. septembra 1952 so se podjetja osamosvojila. V Univerzale je bilo leta 1953 zaposlenih 117 delavcev, leta 1962 pa 320. Domačini niso napletli dovolj kit – s tem se je ukvarjalo čedalje manj ljudi, zato so zopet začeli uvažati kite iz Kitajske in Italije, trakove pa so dobivali iz tovarne Trak v Mengšu.

Iz slame so izdelovali tudi torbice, v letu 1956 pa so začeli izdelovati še konfekcijo. Zanimiv je podatek, da je bilo leta 1966 od 350 delavcev pri izdelovanju slamnikov zaposlenih le še 39 delavcev. Poleg navadnih slamnatih kit so uporabljali tudi kite iz tanke rezane lesovine. Rekli so jim kite iz basta – nekakšnega oblanja.

²⁹ Arhiv Republike Slovenije, fond Zbornice za trgovino, obrt in industrijo

Pletenje kit iz domače pšenične slame pa je bilo v nenehnem upadanju. Težava je bila tudi v tem, da domače kite niso bile primerne za izdelavo kakovostnih slamnikov.³⁰

"Universale", družba z o. z.

Domžale.

Trgovsko-sodno protokolirana tvrdka kot družba z omejeno zavzo pod Reg. C V 287 od 20.10.1936, ki pa je bila prvotno dne 22.6. 1931 vpisana v trgovsko-sodni register kot sedež: Tovarna klobukov in slamnikov Kurzthaler, Oberwalder, Stemberger, družba z o. z. Domžale.

Poslovodje: 1. Ing. Vinko Zalokar, trgovec v Domžalah,

2. Franc Faltner, trgovski zastopnik v Domžalah, ki jo zastopata in podpisujeta kolektivno.

Osnovni kapital: Din 500.000, polna vplačan v gotovini.

Podjetje je bilo dne 1.10. 1936 ustanovljeno, ko je prevzelo podjetje "Ladstätter-Kurzthaler-Oberwalder, tovarno klobukov in slamnikov", ki je bilo v zadnjem času last Kreditnega zavoda za trgovino in industrijo v Ljubljani. Tovarna je bila pa že ustanovljena leta 1860.

Družabniki tvrdko:

Janko Cizman, posestnik in gostilničar, Medno pri Ljubljani,

z vlogo Din 125.000

Ing. Vinko Zalokar, Domžale

" " " 125.000

Franc Faltner, trgovski zastopnik, Domžale

" " " 150.000

Anton Zalokar, posestnik in tesar, St. Vid pri Ljubljani

" " " 50.000

Ivan Zalokar, posestnik v St. Vidu nad Ljubljano

" " " 50.000

Tvrdka se poča z izdelovanjem klobukov in slamnikov. Zaposlenih

ima sedaj: 4 pisarniške moči, 3 prodajalce, brizotnike in 60 - 80 delavcev. Letni promet znaša povprečno circa 3 - 4.000.000 Din.

Premičnin podjetje "Universale" ne poseduje. Lastninsko pravico velikega tovarniškega posloplja, v katerem se vrši obrat /proiznja/

Slika 10: Dokument »Universale«, družba z o. z.

³⁰ S. Stražar, Domžale-mesto pod Goričko, Domžale 1999, str. 489-492

Proizvodnja slamnikov v tovarni Univerzale:

LETO	KOMADOV
1952	23.031
1957	127.803
1958	149.131
1959	140.250
1960	142.342
1961	189.708
1962	205.905
1963	255.337
1964	300.377
1965	218.790
1966	192.098

Kot sem že omenila, se je po letu 1966 proizvodnja slamnikom čedalje bolj manjšala. Podjetje se je specializiralo za proizvodnjo športne konfekcije. Razvoj je bil zelo hiter. S širjenjem proizvodnje v konfekciji je naraščala ne samo količina, ampak tudi kakovost izdelkov. Zato je bilo veliko izdelkov namenjenih proizvodnji za najzahtevnejše poslovne partnerje v tujini. Proizvodni program konfekcije je obsegal pretežno izdelke za šport in prosti čas, kar je ostalo vse do danes. Vsi ostali izdelki so bili za proizvodnjo drugega pomena. Tako sta obstojala dva obrata: obrat konfekcije in obrat pokrival, vsak s svojo dejavnostjo in vsak s svojim proizvodnim programom. Oba obrata sta bila v začetku v močni medsebojni povezavi. Sčasoma pa je različna proizvodnja oba obrata razdvojila v dokaj samostojni enoti. Tedaj so v obratu pokrival zaradi sezone proizvodnje slamnikov, tulcev in klobukov nastale "praznine". Za zapolnitev teh praznine je bila uvedena proizvodnja kap iz tkanin. V letu 1970 je obrat pokrival z adaptacijo in prizidavo povečal obrat in pridobil nove proizvodne prostore. Formiran je bil samostojen oddelek kap, ki je bil usposobljen za proizvodnjo vseh vrst pokrival oz. kap iz blaga in umetnega krzna. Tako organizirana delovna organizacija (z dvema obratoma) je delovala vse do 31.12.1977.

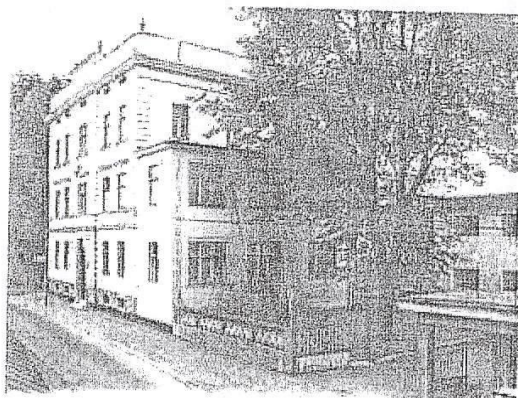
Zakon o združenem delu pa je s svojimi določbami vplival tudi na delovno organizacijo Univerzale. V letu 1977 so bile izvedene obširne razprave in priprave za novo organiziranost. Na referendumu so se delavci v obeh obratih odločili za formiranje dveh temeljnih organizacij. Sprejeta sta bila samoupravna sporazuma o združevanju dela delavcev v TOZD Konfekcija in v TOZD Pokrivala. Obe temeljni organizaciji sta nato sprejeli še vsaka svoj statut, zatem pa še samoupravni sporazum o združevanju TOZD v delovno organizacijo »Univerzale« in statut DO. S tem so bila urejena vprašanja skupnih zadev, koordiniranja dela, usklajevanja načrtov in programov za delo in razvoj, ... Tako je imela delovna organizacija UNIVERZALE industrija oblačil Domžale v svoji sestavi dve temeljni organizaciji združenega dela in delovno skupnost skupnih služb: 1 - TOZD KONFEKCIJA, 2 - TOZD POKRIVALA in 3 - DSSS in to od 14.11.1978 dalje.

Od 1. 1. 1989 je postala enovita DO UNIVERZALE DOMŽALE.

30. 4. 1989 je bil ukinjen oddelek tulcev (osnova za izdelavo klobuka iz volne) – predelava je ostala in klobuki iz blaga ter slamniki.

Od 1. 10. 1989 zopet podjetje UNIVERZALE.

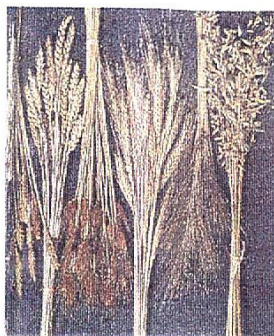
Od 21. 3. 1997 je UNIVERZALE industrija oblačil – delniška družba Domžale, Slamnikarska 4. Nadaljujejo sicer še tradicijo šivanja slamnikov, vendar še zdaleč ne v takšnem obsegu, kot nekoč.³¹

slika 11: tovarna Univerzale

³¹ Dokumentacija v tovarni Univerzale Domžale

6. OD SLAME DO KIT

slika 12: Žita (druga z leve pšenica)

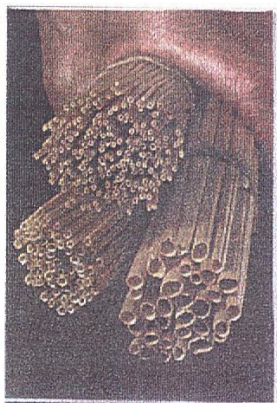
6.1. PLETENJE KIT

Za pletenje kit so od nekdaj uporabljali domačo pšenično slamo. S to slamo pa je bilo potrebno ravnati drugače kot z navadno.

Navadno so žanjice že na njivi odbrale slamo za pletenje in jo požele v roke ali v pest vsak šop posebej. Slama mora biti približno enako debela, da je kita potem enakomerna in se da iz nje narediti lep slamnik. Da je niso poškodovale, so jo narahlo povezale. Nato so jo moški zložili v kozolec, da se je osušila. Po približno treh tednih so jo vzeli iz kozolca. To slamo niso omlatili s cepci, temveč so jo na roko otolkli, osmukali na "riflu", ali "očofali" na stolico ali steno skednja. Nato so zrnje osmukali na mlatilnici. Izbrano zrnje so prihranili za seme. S tem so dobili lepo slamo, ki so jo nato za nekaj dni še razprostrli na soncu, da se je dodobra posušila.

Ostanke snopov, poimenovali so jih goljufi, so omlatili s cepci ali z mlatilnico. Za pletenje je uporabna samo slama med zgornjim členkom in klasom, zato so ostali, neuporabni del – ritovje, odsekali, "pušlje" pa povezali v butaro (en pušelj je pest slame). Butara je imela približno 22 pušljev.

Butare so nato znosili na suh prostor pod streho, kjer so počakale do pozne jeseni. Pletica si je za zimsko sezono pripravila 7-10 butar. Kjer niso imeli dovolj pšenice, so hodili k sosedom poleti na dnino, v "tabrh", da so dobili še nekaj slame.

slika13: Okolenčena slama, pripravljena z pletenje

Ko se je bližal čas za "plejo", so butare prinesli k peči, kjer se je suha slama lažje otrebila ali okolenčila. Otrebljeno slamo so prebrali tako, da so dali skupaj tanko, skupaj debelo in bolj hrapavo skupaj. Včasih so temu rekli tako: *v ta belo, ta drugo, ta srednjo, ta tanko in ta drobno*.

Iz tanke so pletli bolj fine kite, ki so bile tudi bolj plačane, iz njih pa so šivali slamnike in cekarje. Iz debele slame pa so pletli tako imenovane "kosmane", iz katerih so delali roče za cekarje in slamnike za kosce in žanjice.

Gladko slamo so navadno še belili ali žveplali. In sicer v skrinjo, ki se je dobro zapirala, so naložili navlažene kite, v enem kotu pa so v kovinski posodi zažgali žveplo. Po približno dveh urah so skrinjo odprli in kite razložili, da so se posušile. Slabšo slamo so barvali nato z rdečo, modro, črno ali kakšno drugo temnejšo barvo.

Iz tako pripravljene slame so nato ljudje pletli vse do spomladi, ko se je začelo drugo delo na polju. Vsaka pletilja je imela pred seboj na mizi pušelj slame, v naročju pa "komolec", na katerega je slamo sproti navijala (komolec = stara dolžinska mera, dolga 48 cm). Za eno kito je bilo treba splesti okrog 25 metrov slame ali 40 komolcev, za pisane kite pa 60 komolcev. Za eno kito je bilo potrebno slamo zasukati 25.000 krat. Najbolj vztrajne so bile ženske. Tudi otroci so morali splesti po eno ali dve kiti na teden, da so imeli denar za šolske potrebščine. Ženske pa so si ponavadi za vso sezono pletenja lahko kupile novo obleko za Veliko noč.

Edino orodje pletice so bile njeni prsti in majhen nož, piboč, s katerim so odrezovale slamo. Slamnate bilke so pred pletenjem nekoliko namočili v vodi. Spretna pletica je napletla kito v enem popoldnevu. Preden so kito navili, so jo zvečer zlikali- *popeglal*, ali pa potegovali skozi stroj. Nato so jo zelo trdno navili, da se je malo razpotegnila in jo je bilo več. Široke kite so nato navijali na kolobar.

Prirajali so tudi družabne kitarske večere. Vsak večer so se zbrali v drugi hiši. S tem so nekaj prihranili tudi pri razsvetljavi- petroleju ali olju. Navadno so na te večere prišli tudi fantje. Ti so bolj za šalo pomagali plesti dekletom. Bili pa so bolj dejavni pri prepevanju in pogovarjanju. Ti večeri so bili živi in veseli, še posebej v predpustnem času. Takrat je redkokdaj manjkala harmonika ali domač godec in ti večeri so se navadno končali s plesom.

6.2. VRSTE KIT

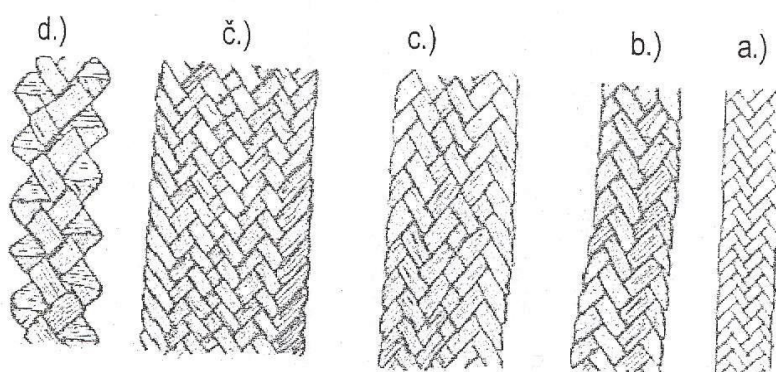
1.) Naravne

Kite so največ pletli iz sedem slam, barvane iz osem slam. Pletli pa so tudi iz petih, devetih, šestnajstih, sedemnajstih in celo enaidvajsetih slam.

Kite v sedem ali več slam so poimenovali **ta bele** (slika a, b), prav tako tudi **ta šestnajste** (slika č), ki so jih pletli iz osmih parov. Ta bele kite so pletli tudi v ti. pare, torej šest slam (slika c).

Pletli so tudi specialne kite, nazobčane na eni ali na obeh straneh, tako imenovane **sak** ali cikcak kite (slika d).

Šekasta kita pa je bila sestavljena iz 4 belih in 4 črnih slam.

slika 14: Vrste kit

Majhni otroci, velikokrat že predšolski, so pletli **hánto** ali **cvrk**, oz. **fič-fač** kite (debele), da ne bi pokvarili preveč slame.³²

2.) Umetne

Te so narejene iz umetnih vlaken (Fantasie kite).

³² M.Jagodic, Narodopisna podoba Mengša in okolice, Mengeš 1958, str.81-83

6.3. TEKMOVANJA V PLETENJU KIT

Med pletilci se je pogosto razvilo tekmovanje, kdo bo napletel več kit. Prvo tekmovanje je **šwo na moučáne**. To je pomenilo, da so se pletilci domenili, da bodo eno uro med pletenjem molčali, ker če so vmes govorili, je šlo delo počasneje od rok. Preden so začeli tekmovali, so si kito označili tam, kjer so začeli tekmovali. Nato so zmerili, koliko je kdo napletel in s tem ugotovili spretnost posameznikov. Nagrada ni bila v denarju ali kakšni drugi vrednosti, šlo pa je za čast zmagovalca.

Drugo tekmovanje je bilo **na metre**. Pri tem tekmovanju je šlo za to, kdo bo spletel več metrov v določenem času.

Manj vztrajni so tekmovali **na páre**. In sicer vsak je naštel deset parov slam, ki so morale biti enako dolge. Kdor jo je prej popletel, je bil zmagovalec.

Na podoben način so pletli **na vozle**, kjer so najdaljši slami naredili vozle.³³

6.4. KAKO SE IZDELA SLAMNIK

Sam potek izdelovanja slamnikov je zelo lepo opisal France Bernik:

» Kita se najprej na pripravljenem vretenu skupaj zvije ali, če ni dovolj gladka, se zlika na stroju z valjarji. Iz nje začne slamnikarska šivalka šivati slamnik s sukancem na šivalnem stroju, ki ga goni elektrika ali šivalka sama z nogo. Pred seboj ima model iz mavca, tudi iz cinka, ki kaže obliko in velikost, kakeršno mora slamnik imeti. Na njem med šivanjem poskuša slamnik, če je dovelj velik in visok. Seveda mora imeti vsaka šivalka svoj model in sicer za vsak različen slamnik (po obliki in velikosti) drug model. Posebno za ženske slamnike je treba neverjetno veliko takih modelov, ki sami v danšnjih draginjskih razmerah vsebujejo že celo premoženje.

Nato se slamnik zlepi (zlima) v pripravljenem lepu, da dobi potrebno trdnost in se posuši. To delo oskrbujejo moški ali tudi ženske.

Zatem se zopet malo zmoči in ga prevzame delavec (apretér), ki mu da primerno obliko. Da ga na pripravljen model, ki pa mora biti izgret ali na zato pripravljeni peči ali pa na luči, kakor je že potreba, in ga na njem napne.

Sedaj se zopet posuši in dene na vlažen prostor, da se navzame primerne vlage.

Tako pripravljenega prevzame zopet drug delavec, ki ga vloži v stiskalni stroj, razgret z elektriko, paro ali ogljem, kjer s primerno vročino v par minutah zadobi konečno pravo in lepo zunanjo obliko.«³⁴

³³ M. Jagodic, Narodopisna podoba Mengša in okolice, Mengeš 1958, str. 83

³⁴ F. Bernik, Zgodovina fare Domžale, Domžale 1923, str. 219

7. ŠIVILJA SLAMNIKOV ga. JOŽI KOŠAK

Gospa Joži Košak je ena izmed redkih posameznic, ki še zna ravnati s slamnatimi kitami. V kleti hiše na Brejčevi 27 v Domžalah ima majhno delavnico, kjer nadaljuje z najbolj nekdanj znano domžalsko obrtjo. Zastavila sem ji nekaj vprašanj.

Gospa Joži – slamnikarica, ali kako drugače?

Tudi lahko, vendar boljši izraz je šivilja slamnikov.

Kaj je botrovalo temu, da ste se začeli ukvarjati s slamnikarstvom?

Moje življenje je že od rane mladosti povezano s slamo. Moji starši so pletli kite, že zelo zgodaj pa sem začela tudi sama. V rokah mi je še danes ostal otip gladke površine pšeničnih stebel, spletenih v kito. Te kite sem nato vozila v tovarno Univerzale, kjer sem se s štirinajstimi leti zaposlila in nato vseskozi -38 let- šivala slamnike.

Se še spominjate, kako je bilo s to obrtjo nekoč?

Kako je bilo včasih, vem bolj malo. Kot sem že omenila, so se starši ukvarjali bolj s pletenjem kit. Oče tako imenovane *štrik* kite (okrogle), mama pa kite iz 5 in 7 slam. Spominjam pa se sosede Hribar Bernardke, ki je takrat izdelovala različne izdelke iz slamnatih kit: tepihe, košarice, lestence, ... Zanje sta starša tudi pletla.

Ali se način izdelovanja slamnikov danes kaj razlikuje?

Način izdelovanja se ne razlikuje. Namreč še danes uporabljam isti način šivanja, prav tako imam še vedno enak šivalni stroj. Najbolj znana šivalna stroja sta bila ANITA in SINGER. Sama šivam na Singer šivalnem stroju, ki pa je star že preko sto let. Seveda se je vmes že velikokrat pokvaril in je bilo potrebno zamenjati kakšen del. Kar težko mi je pomisliti na to, da enkrat pač ne bo več deloval. Danes teh strojev ne izdelujejo več, prav tako se izredno težko dobijo rezervni deli. Na srečo sem povsem po naključju dobila še tri šivalne stroje, ki jih imam v rezervi.

Drugače je bila razlika edino v normi. Sprva, ko smo ženske začele šivati v tovarni, smo na uro naredile 5-6 slamnikov, kasneje pa tudi 16. Seveda je bilo odvisno od velikosti in modela slamnika, pa tudi od širine kit in vzorcev.

Kljub temu, da ste danes že upokojeni, se še vedno ukvarjate s šivanjem slamnikov. Ali izdelujete tudi kakšne druge izdelke iz slame?

Predvsem šivam slamnike: moške, otroške in ženske-damske. Šivam pa tudi razne šatuljice, košarice, sete za mizo, razne druge oblike: vrč, podstavke, ..., tudi miniaturne slamnike in druge izdelke namenjene za spominek. Zadnjih nekaj let izdelujem tudi tradicionalne gorenjske cekarje za narodno nošo in pa tudi navadne-za nakupovanje.

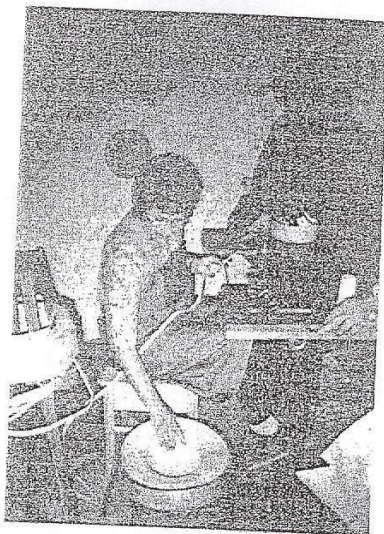
Kako pa je s kitami? Jih še pletete ali jih dobite?

Kit danes ne pletem več. Včasih sem šivala iz pšenične slame, danes pa gre večinoma za uvožene kite iz Kitajske, ki so narejene iz riževe slame. Pšenična kita je od vsega začetka veljala, da je najboljša za slamnike. Danes z najlepšo pšenico ni več posejane nobene njive. Pšenica se je preveč izrodila, sodobna žetev pa ne daje primernih stebel. Včasih so pšenico želi ročno s srpi, zato je bilo lepa stebila lahko dobiti. V Blagovici še pletejo za prikaz *sak* kite. Prav v ta namen posejejo nekaj pšenice, ki jo nato ročno požanjejo.

Drugače pa imamo kite različnih materialov in širin in vsaka ima svoje ime. Vseh sort kit je toliko, da jih tudi sama ne poznam vseh. Na primer riževe se imenujejo *šansi*, umetne *viska*, iz naribanega lesa (oblancev) so pletli kite, ki so se imenovali *bast*, ... Najboljše slamnike smo delali iz *motlek*-a (ozka in lepa kita), katerega izdelava je zahtevala tudi veliko časa.

Kako izdelate slamnik?

Kite je potrebno najprej namočiti, da se pri delu slama ne lomi in ne trga. Pomembno je tudi, da kita ni preveč mokra, ker potem šivalni stroj ne šiva lepo. Nato je potrebno kite zlikati. Za to se uporablja poseben likalnik, kjer gredo kite skozi dva lesena valja. V tovarnah so to delali strojno, posamezniki kot jaz pa so to delali ročno. Kito, ki je dolga približno 32-36 komolcev (op. komolec = približno 45 cm), se nato navije na *motovilo*. To je posebna lesena priprava, ki se vrti. Najprej naredim začetek, nato pa slamnik sproti med šivanjem oblikujem z roko. Najprej naredim glavo (globok del), nato krajec. Imam tudi razne modele, s katerimi merim velikost in oblikujem obliko slamnika. Iz ene kite zašijem 5-6 slamnikov.

Slika 15: Gospa Joži Košak pri šivanju slamnika

Zadnja leta se ukvarjate tudi z izdelavo najrazličnejših cekarjev, kjer so na prvem mestu tisti za gorenjsko narodno nošo.

Te spretnosti me je naučila Marija Ovijač iz Most pri Komendi. Za izdelavo takega cekarja potrebujem poseben lesen model, poleg tega poseben cvek, s katerim dvigujem kite, pa škarje in šivanko. Najprej naredim osnovo, potem pa se začne prepletanje kit različnih barv, kar je odvisno od vzorca na cekarju. Kite barvam sama. Barvanje je neprijetno delo, saj se barva težko enakomerno prime na kito. Uporabljam barve za papir ali tekstil.

Ko je cekar končan z vsemi vzorci, pridejo na vrsto še roči.

Kakšno je povpraševanje po vaših izdelkih?

Odkar v tovarni Univerzale slamnike izdelujejo v zelo okrnjenem številu, se je povpraševanje povečalo. Največje zanimanje pa je še vedno po gorenjskih cekarjih. Sama izdelkov ne izdelujem za širšo prodajo. To je bolj moj hobi. Če pa kdo pride na dom in naroči kakšen izdelek, ga z veseljem naredim.

Poznate še katero šiviljo slamnikov oz. se danes še kdo ukvarja s to obrtjo?

Šivilj je še nekaj. Poznam predvsem tiste, ki smo skupaj delale pri Univerzale. Vendar nimajo primerne orodja, da bi izdelovale slamnike. Kajti kot sem že povedala, so šivalni stroji zelo stari in jih danes ne delajo več. Poznam pa dva izdelovalca gorenjskih

cekarjev, Tilko in Franca Prosenc z Vira pri Domžalah. Vendar se danes zaradi starosti s to obrtjo ne ukvarjata več.

Drugače pa v bližnji okolici ne poznam nikogar več.

Torej, kot kaže, ta obrt izumira?

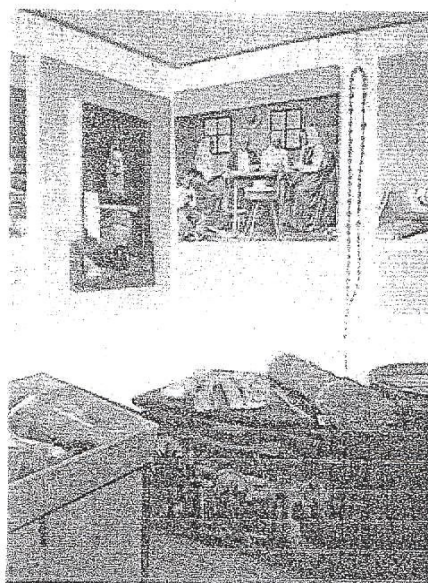
Sama imam predstavitve na raznih kulturnih in družabnih srečanjih. Tudi otroci iz šol me pridejo obiskat, ker se pri pouku učijo o domači obrti. Tisti hip, ko vidijo samo izdelavo slamnika, je zanimanje veliko. Kakšen tudi pokaže željo, da bi se naučil. Vendar zaenkrat je še vse ostalo pri željah.

Sin je že izdeloval cekarje, vendar pa se je kasneje našel v drugačnem poklicu. Hčerka pa tudi ni nikoli pokazala zanimanja. Edini up mi je ostal vnuk. Imam občutek, da bo ravno on nadaljeval našo tradicijo slamnikarstva.

Gospa Joži Košak, hvala Vam za pogovor. Želim vam še mnogo let uspešnega dela in da bi navsezadnje le našli naslednika vaše obrti.

8. SLAMNIKARSKA ZBIRKA

Slamnikarska zbirka se nahaja v Jamarskem domu na Gorjuši pri Domžalah. Na razstavi je prikazano pletenje kit, ročno šivanje in industrijsko izdelovanje slamnikov. Prav tako so razstavljeni pripomočki, ki so jih potrebovali izdelovalci, kalupi za oblikovanje slamnikov in seveda slamniki. Veliko je tudi fotografij, ki prikazujejo način pletenja kit in izdelovanja slamnikov.

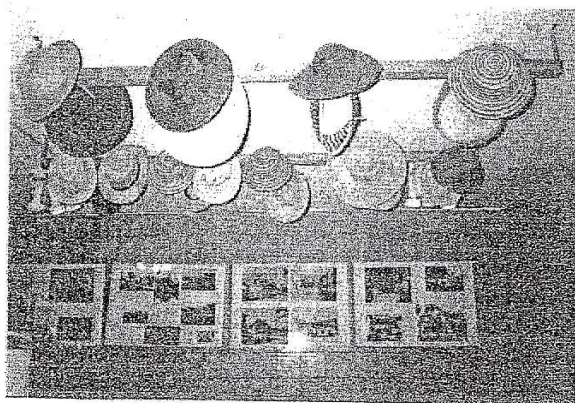
slika 16: Slikovni prikaz pletenja kit in različne vrste kit

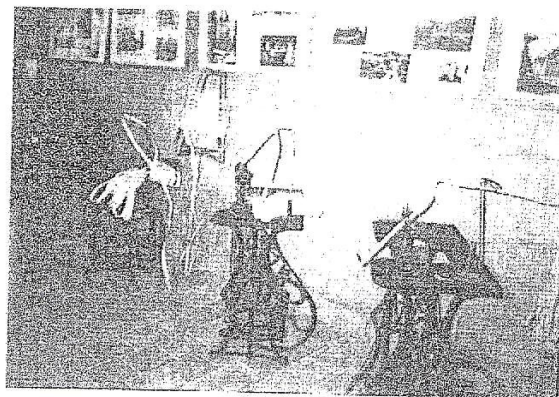
slika 17: Poseben likalnik za kite

slika 18: Različni kalupi-modeli za oblikovanje slamnikov

slika 19: Različni slamniki

slika 20: Šivalni stroji za šivanje slamnikov

9. IZRAZI V SLAMNIKARSTVU

- ŠTUMPA - tulec – neobdelan klobuk iz slame
- NALOŽEN SLAMNIK - vrsta slamnika
- SLAMNIK NA KRAJCE - vrsta slamnika
- ŠTUČEK - visok, stožčast slamnik
- IHANEC - slamnik, vezan na poseben model iz navadne, okrogle in nespletene slame
- ŽERADI - nešivan – vezan slamnik
- POLJSKI - slamnik – senčnik za na plažo s širokim krajcem
- KITA - osnovna, iz pšenične slame pletena za šivanje slamnikov
- KRANJSKA PŠENIČNA KITA - najbolj osnovna vrsta kite
- LIČJE - pšenična slama, bilka
- BAST - leseni oblanci za pletenje kit
- PUŠL - povezan otep slame
- KOMOLEC - 48 cm dolga, lesena deščica za navijanje kite
- OKOŠATI-OČOFATI - na roke obtolči, omlatiti klasje
- PLAJHATI - obeliti
- ŠPON MAŠINA - stiskalnica za zgornji del slamnika, ki je sedel na glavi
- PREŠ MAŠINA - stiskalnica za dokončno oblikovanje slamnika
- CIPKA - osnutek, prvi del slamnika – zgornji del, ki so ga vedno zašili na roke, nato pa so nadaljevali s strojem
- POTNICA – ŠTAFIRARCA - notranji rob v klobuku – slamniku

TIROLCI - krošnjari iz Tirolske (AO)- današnje Avstrije, ki so odkupovali slamnike in jih prodajali po svetu

ŠTANFANJE - šivanje trakov na slamnike

SKOLENČKANO - pšenična slama, odrezana in pripravljena za pletenje

FIČ-FAČ - debela kita, navadno so jo pletli otroci

SIK-SAK - iz pet slam spletena kita

PETAČ - vrsta kite

PIBČ - majhen nož za rezanje slame

ŠEKASTE KITE - iz 4 belih in 4 črnih slam

ŠANSI - riževa kita

VISKA - umetna kita

RITOVJE - neuporaben del slame

MOTLEK - ozka in lepa kita

MOTOVILO - lesena priprava, na katero se ovije kita med šivanjem (se vrti)

10. PROJEKTNO UČNO DELO

Slamnikarstvo lahko vključimo tudi v redni pouk v osnovni šoli, in sicer kot projektno učno delo ali kot predstavitev same obrtne dejavnosti v okviru Spoznavanje družbe (predvsem 4.in 5.razred: učna tema Domač kraj v preteklosti) ali Zgodovine v višjih razredih. Predstavila bom Slamnikarstvo kot projektno delo.

NASLOV PROJEKTA: **Slamnikarstvo v domačem kraju**

GLOBALNI CILJI:

- ❖ spoznati slamnikarsko obrt
- ❖ iskati vzroke izumiranja
- ❖ razvijati lastni odnos do ohranjanja slamnikarske obrti

ETAPNI CILJI:

- ❖ navajati se na samostojno iskanje virov v literaturi, knjižnici (šolski in občinski) in na terenu
- ❖ razširjati temeljno znanje na področju, ki jih zanima
- ❖ sproščati kreativnost na literarnem, dramskem, glasbenem, likovnem in športnem področju
- ❖ spoznati staro obrt in vzroke nastanka in izumiranja
- ❖ ugotoviti razliko med obrtjo nekoč in danes
- ❖ raziskati potek dela od surovine do izdelka
- ❖ začutiti estetsko in uporabno vrednost izdelka
- ❖ odkriti, da je slamnikarska obrt okolju prijazna
- ❖ ob izdelavi plakatov in pripravi razstave razvijati prostorske predstave in estetski okus
- ❖ razvijati pozitiven odnos do ročnega dela in kulturne dediščine

DEJAVNOSTI:

- ❖ opazujejo, opisujejo ter zbirajo gradivo o slamnikarski obrti
- ❖ opravijo razgovor o slamnikarstvu doma, pri sorodnikih, sosedih, ...
- ❖ iščejo vire o slamnikarstvu v literaturi v šolski in občinski knjižnici
- ❖ opravijo ekskurzije v : - Slamnikarski muzej
- ❖ k še morebitnim šivalcem slamnikov
- ❖ iščejo hiše nekdanjih slamnikarskih tovarn

- ❖ povabijo pletice kit in se morebiti sami naučijo plesti kito
- ❖ ustvarjajo na literarnem, dramskem, likovnem, športnem in glasbenem področju
- ❖ pripravijo plakate, miselne vzorce, poročila in intervjuje
- ❖ uredijo razstavo in pripravijo predstavitev projekta

PRIPOMOČKI:

- ❖ strokovna literatura (glej Viri na str. 57, 58), priročniki, razni predmeti, ...

KRAJ DOGAJANJA:

- ❖ učilnica, šolska in občinska knjižnica, dom, domači kraj, Slamnikarski muzej, ...

Učiteljica razrednega pouka, **Kornelija Gubanec**, je projekt s tem naslovom že izpeljala v četrtem razredu osnovne šole.

O tem, kako se je naloge lotila, je povedala:

» Ohranjanje tradicije je bila tema, ki sem ji vedno posvečala precej pozornosti, pa tudi učenci te starostne stopnje imajo radi tovrstne teme. Pri pouku SD smo obravnavali snov iz preteklosti: Obrt in začetki industrije. Tudi v našem domačem kraju je bilo že zgodaj razvitih kar nekaj obrti, ki so kasneje prerasle v industrijo. Najbolj znano in tudi pomembno je bilo slamnikarstvo. Odločila sem se obdelati to temo.

Najprej sem morala ugotoviti, če učence to sploh zanima. V razred sem prišla pokrita s slamnikom, v roki pa sem imela krajevni časopis Slamnik. Nekateri so se smejali, kar nekaj pa jih je uganilo, da bi rada pogovor navezala na slamnikarsko obrt, o kateri so nekateri že nekaj vedeli. Bili so pripravljeni kaj več izvedeti o tem.

Naslednji korak je bil: narediti načrt dela. Najprej sem seznaniła z načinom učenja učence, ki so bili navdušeni nad drugačnim načinom dela, nato sem morala dobiti privoljenje vodstva. K delu sem pritegnila kolege in nato še starše. Vsi so se strinjali. V začetni fazi je bilo potrebno veliko moje in kolegičine pomoči in usmerjanja, kasneje pa, ko so učenci spoznali način dela, je delo teklo lahko.

Delo v četrtem razredu sem opravila sama, v petem pa so s kolegico sodelovali tudi predmetni učitelji slovenščine, angleščine, glasbene ter likovne vzgoje. V četrtem razredu smo delali pri vseh predmetih, razen pri matematiki.

Obiskali smo knjižnico, kjer smo iskali gradivo v knjigah, časopisih, iskali smo slikovni material. Šli smo v tovarno°, kjer so nam pokazali izdelavo slamnika, obiskala nas je pletilja kit, ki nas je te spretnosti tudi naučila. Na domu smo obiskali še drugo gospo, ki nam je pokazala tudi šivanje slamnikov.

Šli smo v Slamnikarski muzej, ogledali smo si hiše, v katerih so bile nekdaj slamnikarske delavnice ali tovarne, jih risali, fotografirali. Zbirali smo predmete, povezane s to obrtjo. Veliko so pomagali tudi starši.

Sledilo je delo v učilnici: urejanje zbranega gradiva, izdelava zaključkov, plakatov, aktivnosti v okviru pouka – pisanje domišljijjskih spisov, risanje osnutkov za slamnike, intervjuji, priprava razstave in prireditve.«

Slika 21: Utrinek s šolske razstave

Kako ji je delo uspelo oz. kakšna je njena analiza dela?

» Učenci so se na začetku navdušili. Začetna vnema je pri zbiranju gradiva malo upadla, ko pa so gradivo našli, je delo steklo. Delali so v skupinah, tako in tisto, kar so sami želeli; zadolžitve so lahko tudi menjali. Sleherni učenec je ob koncu posameznih uspešno opravljenih nalog navdušeno poročal. Všeč jim je bil razgibani raziskovalni način dela. Odlična je bila tudi predstavitev projekta – predvsem zunanjim sodelavcem in staršem. Bili so veseli, saj so ob prizadevanju mladih videli, da preteklost ne bo utonila v pozabo. Otroci so bili navdušeni, da so Domžale nekoč tako slovele po svojih slamnikih. Učencem in učiteljem je ta način dela prispeval dobrodošlo spremembo pri pouku. Tudi sama sem bila na koncu zadovoljna, saj je bil moj cilj dosežen, moja pričakovanja pa upravičena. Sklenila sem le, da se bom projektne dela v bodoče lotevala v manjšem obsegu.«

SEZNAM SLIK

- Slika 1 : www.domzale.si
Slika 2 : www.domzale.si
Slika 3 : www.domzale.si
Slika 4 : S.Stražar, Domžale – mesto pod Goričico, Domžale 1999, str. 472
Slika 5 : www.domzale.si
Slika 6 : www.domzale.si
Slika 7 : časopis DOMŽALEC, Domžale, dne 28.julij 1925
(knjižnica Domžale)
Slika 8 : Dokument iz Arhiva Republike Slovenije, fond Inšpekcije dela
Slika 9 : časopis DOMŽALEC, Domžale, dne 23.julij 1925
(knjižnica Domžale)
Slika 10 : Dokument iz Arhiva Republike Slovenije, fond Zbornice za trgovino, obrt in industrijo
Slika 11 : www.univerzale-si/main.html
Slika 12 : Barbara Fitch, Decorative straw craft, Tunbridge Wells 1998, str. 17
Slika 13 : Barbara Fitch, Decorative straw craft, Tunbridge Wells 1998, str.20
Slika 14 : M.Jagodic, Narodopisna podoba Mengša in okolice, Mengeš 1958, Str. 82
Slika 15 : Foto: Alenka Glavič
Slika 16 : Foto: Alenka Glavič
Slika 17 : Foto: Alenka Glavič
Slika 18 : Foto: Alenka Glavič
Slika 19 : www.domzale.si
Slika 20 : Foto: Alenka Glavič
Slika 21 : Foto: Alenka Glavič

VIRI:

- 1.) Arhiv Republike Slovenije,
 - ❖ Fond Zbornice za trgovino, obrt in industrijo
 - ❖ Fond Jugoslovanske strokovne zveze
 - ❖ Fond Inšpekcije dela(iz zbirke kopij prof.dr. Miroslava Stiplovška)
- 2.) OBČINSKI POROČEVALEC (glasilo Občine Domžale):
 - letnik 1966 (20.julij)
 - letnik 1970 (julij)
- 3.) DOMŽALEC- nepolitični list v proslavo trga Domžale:
 - letnik 1925 (23.julij)
 - letnik 1925 (28.julij)(Knjižnica Domžale)

LITERATURA:

- 4.) Bernik, F. (1923) : ZGODOVINA FARE DOMŽALE. Domžale:
Samozaložba
- 5.) Bernik, F. (1939) : ZGODOVINA FARE DOMŽALE. Domžale:
Samozaložba
- 6.) Jagodic, M. (1958): NARODOPISNA PODOBA MENGŠA IN OKOLICE.
ObLO Mengeš
- 7.) Stražar, S. (1974): SVET POD TABOROM – KRONIKA IHANA.
Ihan: Odbor za praznovanje 750-letnice Ihana
- 8.) Stražar, S. (1979): MORAVŠKA DOLINA; ŽIVLJENJE POD
LIMBARSKO GORO. Moravče: odbor za izdajo knjige
- 9.) Stražar, S. (1996): ŽUPNIJA DOB SKOZI STOLETJA. Dob: odbor pri
Krajevni skupnosti
- 10.) Stražar, S. (1993): MENGEŠ IN TRZIN SKOZI ČAS. Mengeš, Trzin:
Krajevna skupnost

- 11.) Stražar, S. (1999): DOMŽALE-MESTO POD GORIČICO. Škocjan pri Domžalah: Odbor pri Kulturnem društvu Miran Jarc
- 12.) Stražar, S. (1970): KRONIKA DOBA. Domžale: Jamarski klub Simon Robič
- 13.) Stiplovšek, M. (1993): PROPAD SLAMNIKARSKE INDUSTRIJE IN RAZVOJ NOVIH INDUSTRIJSKIH PANOG NA DOMŽALSKEM OBMOČJU 1918-1941, v Zgodovinski časopis št.3.
- 14.) Stiplovšek, M. (1989): KRŠČANSKOSOCIALNE STROKOVNE ORGANIZACIJE SLAMNIKARSKEGA DELAVSTVA 1907-1922, v Prispevki za Zgodovino Sindikalnega gibanja na slovenskem. Založba Obzorja Maribor
- 15.) Kobe-Arzenšek, K. (1979): IZ PRETEKLOSTI SLAMNIKARSTVA V DOMŽALSKI OKOLICI S POUČENJEM NA DOMAČIH PROIZVAJALCIH, v Zbornik Občine Domžale. Domžale: Kulturna skupnost
- 16.) Klobčar, M. (1989): ETNOLOŠKA TOPOGRAFIJA SLOVENSKEGA ETNIČNEGA OZEMLJA: 20. stoletje, OBČINA DOMŽALE. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete
- 17.) Jerovšek, J. (1957): IZ ZGODOVINE SLAMNIKARSKE INDUSTRIJE V DOMŽALAH, v Kamniški zbornik 1957. Ljubljana:
- 18.) Klobčar, M. (1989): SLAMNIKARSTVO IN KULTURNA DEDIŠČINA (zloženka). Domžale: Knjižnica Domžale: Kulturna skupnost
- 19.) Kuhar-Bizjak, M.: DOMAČA OBRT. www.mateja-obrt.si
- 20.) Fitch, B. (1998) : DECORATIVE STRAW CRAFT: Swiss straw work, Embroidery and marquetry. Tunbridge Wells: Searc Pres

- 21.) Ozmec, B. (1992): SLAMNIKARSKA OBRT, v publikaciji Slovenec:
- št. 219 (22.9.1992)
- št. 220 (23.9.1992)
- 21.) Bogataj, J. (1989): DOMAČE OBRTI NA SLOVENSKEM. Ljubljana: Državna
Založba Slovenije
- 22.) Mušič, I. (1963): SLAMNIKARSKA OBRT IN SLOVENSKI SLAMNIKARJI, v
časopisu Glas naroda – New York, 13. junij – 22. avgust 1963

